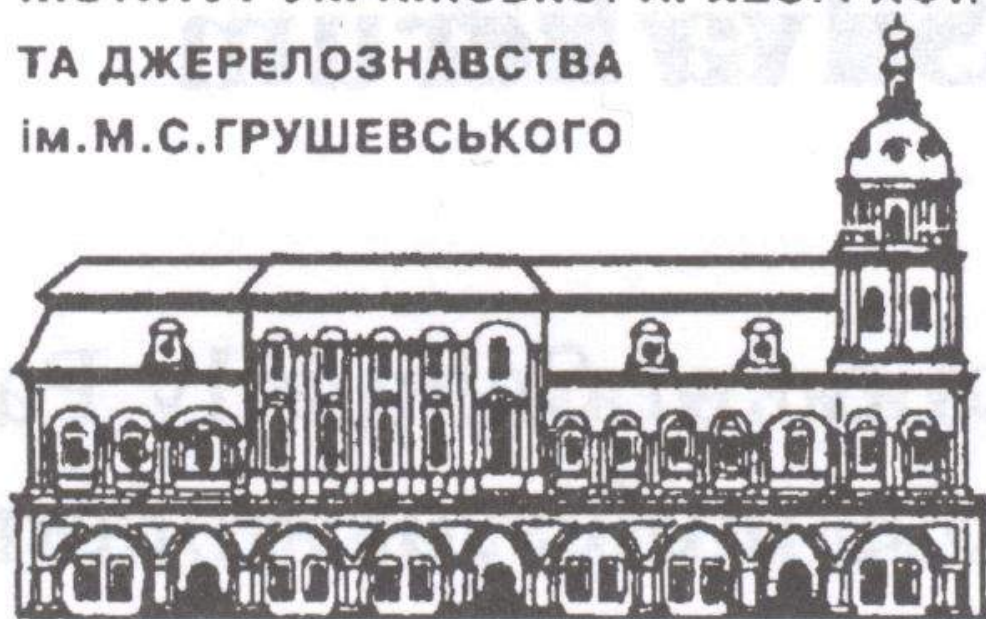

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

National Academy of Sciences of Ukraine
Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies — Lviv Branch

Silva rerum

A Collection of Scholarly Papers
to honour professor A. Pernal

Lviv — 2007

Національна Академія наук України
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
Львівське відділення

Silva rerum

Збірник наукових праць
на пошану професора А. Перналя

Львів — 2007

ББК Т1(71(7К)6—8+Ч21 я 434
УДК 930(71)(092)(082)+001(082)
S60

Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України близько 20-ти років творчо співпрацює з професором історії Брандонського університету (Канада) Ендрю Болеславом Перналем. Результатом співпраці є публікація досліджень творчої спадщини картографа України XVII ст. Гійома Боплана, перевидання його карт і «Опису України» українською, французькою та англійською мовами, видання збірників наукових праць з історії картознавства України.

Збірник «*Silva rerum*» присвячується 70-річчю від дня народження професора Ендрю Болеслава Перналя.

Матеріали іноземними мовами подано в авторській редакції.

National Academy of Sciences of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies — Lviv branch — about 20 years have been cooperating with Andrew Boleslaw Pernal, the professor of history from Brandon University (Canada). The results of this cooperation is publishing the investigations of the paper of Guillaume Beauplan, the cartographer of Ukraine of the XVII c.; republishing his maps and «Description of Ukraine» in Ukrainian, French and English, publishing the collections of the Scientific papers on history of cartography of Ukraine.

The collection «*Silva rerum*» is dedicated to the 70th anniversary of the professor Andrew Boleslaw Pernal.

Materials in foreign languages are given in author's version.

Редакційна колегія: Ярослав Дашкевич (відповідальний редактор), Павло Сохань, Олександр Маврін, Ростислав Сосса, Олег Голько

Упорядник тому: Марія Вавричин

Рецензенти: Мирон Капраль, Олег Шаблій

Літературний редактор: Наталя Кім

ISBN 978-966-02-4234-0

© Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Я. Дашкевич; М. Вавричин; І. Ковальчук та ін., 2007

ЗМІСТ

Tabula Gratulatoria	12
Andrzej Bolesław Pernal: Szkic Biograficzny	13
Publications of Andrew Bolesław Pernal	19
Базарова Т. Шведские разведывательные планы Петербурга и его окрестностей начала XVIII в.	29
Bięgańska A. Wielka imigracja szkotów w Rzeczpospolitej Pol- skiej od połowy XVI do końca XVII w. i procesy ich asymilacji ..	44
Вавричин М. Сторінки співробітництва	72
Гречило А. Дві печатки міста Сквири з кінця XVIII ст.	79
Gasse R. Late Medieval Perceptions of India	86
Дашкевич Я. Папір в Русі-Україні: східний аспект (IX-XIV ст.)	95
Дністрянський М. Реальні проблеми та хибні підходи до рефор- мування адміністративно-територіального устрою України	124
Evans S. The Element of Racialist Thought in U.S. Expansionism: A Case Study of Lewis Cass on Annexation and Manifest Destiny Surrounding the Mexican-American War	130
Essar D.F. Un héroïsme polono-haïtien moderne: «Vieux Blanc» de Roger Dorsinville	161
Капраль М. Ремісничі цехи і купецькі корпорації Львова XV-XVIII ст. (Історіографічний нарис)	176
Kaczmarczyk J. «Pokoy tedy z Kozakami...»	185
Ковальчук І. Географічна характеристика Опільського регіону України	197
Ковальчук І., Іванов Є., Гнатюк Р., Корчинський О., Андрейчук Ю., Симоновська М. Конструктивно-географічні дослідження історико-культурної пам'ятки «Стільське городище»	219

MacKay L. «Respectability: A Useful Sort of Weapon»	242
Матвіїшин Я. Україніка в Департаменті Наземної армії Франції	259
Mitchell T. «The Proudest Boast of the Englishman»: The Ideological Claims of the Winnipeg's Citizens' Committee of One Thousand	286
Mott M. Bonspiel Sermons: Observations On Curling And Life, 1894-1970	318
Naidu M. V. Globalization: Threat or Promise?	327
Naylor J. The Labour Market and Capitalist Development in Winnipeg, 1880-1886	332
Перхач О. Демогеографія Надбужанщини	366
Петришак Б. До історії організації канцелярії львівської католицької катедральної капітули у другій половині XVII ст. .	394
Пріцак Л. Генеза феномена українського козацтва	414
Туранли Ф., Озджан К. Османські архівні документи про міжнародні відносини та відбудову Хотина (XVIII ст.) . . .	426
Федорук Я. Столітні традиції історичного міфу про Богдана Хмельницького та Олівера Кромвелля	443
Фелонюк А. Магнатська власність у Львові XVIII ст. (на прикладі роду Жевуських)	477
Штойко П. Розвиток землекористування в карпатських, придністровських та подільських ландшафтах другої половини XX ст.	499

TABLE OF CONTENTS

Tabula Gratulatoria	12
A.B. Pernal: Biographical Sketch	13
Publications of Andrew Bolesław Pernal	19
Bazarova T. Swedisch Reconnaissance Plans of Petersburg and its surroundings in the Beggining of the XVIII Century	29
Biegańska A. The Great Migration of the Scots in the Polish Commonwealth from the Middle of the XVI to the Close of the XVII Centuries and the Process of Their Assimilation	44
Vavrychyn M. The Effects of Scholarly Cooperation	72
Hrechylo A. Two Seals of the Town of Skvyra from the Close of the XVIII Century	79
Gasse R. Late Medieval Perceptions of India	86
Dashkevych Ja. Paper in Rus'-Ukraine: The Eastern Aspect (IX-XVI Centuries)	95
Dnistryansky M. Real Problems and Faulty Approaches Pertaining to the Reformation of the Administrative-Territorial System of Ukraine	124
Evans S. The Element of Racialist Thought in U. S. Expansionism: A Case Study of Lewis Cass on Annexation and Manifest Destiny Surrounding the Mexican-American War	130
Essar D. F. Modern Polish-Haiti heroism «Vieux Blanc» Roger Dorsinville	161
Kapral M. Craft Guilds and Merchant Corporations of L'viv in the XV-XVIII Centuries: A Historiographic Sketch	176
Kachmarchyk J. «Peace, Then, with the Cossacks...»	185
Kovalchuk I. Geographic Characteristics of Ukraine's Opil'skyi Region	197

Kovalchuk I., Ivanov E., Hnatyuk R., Korchynsky O., Andreychuk Y., Symonovska M. Constructional-Geographic Research Relating to the Historical-Cultural Site Called «Stil's'ke Horodyshche»	219
MacKay L. «Respectability: A Useful Sort of Weapon»	242
Matviyishyn Ya. Ukrainica in the Army Department of France . . .	259
Mitchell T. The Proudest Boast of the Englishman: The Ideological Claims of the Winnipeg's Citizens' Committee of One Thousand	286
Mott M. Bonspiel Sermons: Observations on Curling and Life, 1894-1970	318
Naidu M. V. Globalization: Threat or Promise?	327
Naylor J. The Labour Market and Capitalist Development in Winnipeg	332
Perkhach O. Demogeography of the Buh River Territories	366
Petryshak B. A History of the Organization of the L'viv Catholic Cathedral Chapter in the Second Half of the XVII Century	394
Pritsak L. The Origin of the Ukrainian Cossack Phenomenon . . .	414
Turanly F., Ozdzan K. Ottoman Archival Documents Relating to International Relations and the Reconstruction of Khotyn	426
Fedoruk Ya. A Hundred-Year Tradition of a Historical Myth Pertaining to Contacts Between Bohdan Khmel'nyts'kyi and Oliver Cromwell	443
Felonyuk A. Magnate Possessions in the XVIII-Century L'viv: the Case of Żewuski' Family	477
Shtoyko P. Development of Land Use in the Carpathian, Driestrian and Podolian Landschaften in the Second Half of the XX Century	499

Ярослав Федорук (Київ)

Столітні традиції історичного міфу про Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля

Середина XVII ст. була переломною епохою в історії Європи. Революції та війни, що точилися у цей період, змінювали міцно усталені, як тоді здавалося, форми соціальних та політичних відносин, виробляючи нові тенденції в економіці, культурі, праві та в цілому суспільстві. Характерною ознакою цієї епохи було піднесення одних великих імперій та занепад або стагнація інших. Особливістю того часу було й загострення боротьби між багатьма країнами за панування у морській торгівлі й за перерозподіл колоній у Новому Світі.

Вторгнення Карла X до Польщі у 1655 р. стало подією, яка великою мірою вплинула на інтереси всіх європейських держав та Османської імперії, змінивши їхню політику. Щойно уклавши у 1648 р. Вестфальський мир і завершивши Тридцятилітню війну, європейська дипломатія знову безпосередньо чи опосередковано сплелася в єдиний клубок взаємин, котрими кожна з країн намагалася маніпулювати з найбільшою користю для себе. На Півночі Європи найприкметнішим стало, як і слід було очікувати перед вторгненням Карла X до Польщі, протистояння Голландії та Швеції за панування на Балтиці; на Півдні — неперевершена дипломатична активність маленької Венеції, починаючи від її взаємин з Англією та Францією і завершуючи її контактами з Україною та Москвою, задля будь-якої підтримки у війні з Османами; на Заході — протистояння Англії та Іспанії за колонії у Вест-Індії та у війні у Фландрії, а також іспансько-французькі війни; на Сході — московсько-польська війна і наростання протиріч між Швецією та Росією; врешті, у Центрі — очікувальна позиція виснаженої у Тридцятилітній війні Габсбурзької імперії та відчайдушні ініціативи Фердинанда III у дипломатичній підтримці іспанського короля і Речі Посполитої.

Одними з найбільших воєн середини XVII ст., які змінили тодішній європейський світ, були війни, пов'язані з іменами Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля. На хвилі тогочасних порівнянь

повстання Б. Хмельницького з революційними рухами в Європі кінця XVI — середини XVII ст. виникла ідея про можливі дипломатичні зв'язки між цими видатними діячами однієї епохи.

Свої витоки ця ідея бере від відомого титулу, нібито даного англійцями на початку незбереженого листа до Б. Хмельницького, що в різних списках з незначними відмінностями дійшов до упорядників шляхетських збірок «*Silva rerum*». Один із таких списків під назвою «*Tituł od Angielczykow Chmielnickiemu danu*», наприклад, було переслано з Варшави до казимирського райці Мартина Голінського, прискіпливого збирача й упорядника «*Silva rerum*», його постійним інформатором варшавських авіз Францішком Йонковським. Голінський, спершу навіть не переписуючи цю сенсаційну вістку, вклеїв запис Йонковського безпосередньо у книгу поміж своїми нотатками і лише пізніше, через декілька аркушів, переписав її власноручно у переліку подій 1649 р.¹ Незважаючи на те, що цей документ є добре відомим у науці, починаючи від його першої публікації, здійсненої О. Лазаревським у 1882 р.², і пізніших передруків істориками при вивченні Хмельниччини, тут варто ще раз навести цей текст з незначними різницями, що трапляються у двох рукописах Голінського (№ 113 і 189)³:

«*Theodatus Chmielnicki^a, Dei gra[tia]^b generalissimus ^cmilitiae et antiquissimae religionis^c ecclesiaeque Graecorum^d, imperator omnium cosacorum^e zaporouien[sium]^f, terror et extirpator nobilitatis Poloniae^g, fortalicio^h expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethnicorum, antichristi et Iudaeorumⁱ».*

Цей короткий апокриф, мабуть, і став підставою для того, що інформація про листування двох найбільших у Європі середини XVII ст. бунтівників почала швидко поширюватися у Речі Посполитій і в інших європейських країнах. Спільні релігійні антикатолицькі мотиви у війнах в Англії та Україні лише додавали до цього аргументів⁴. Виразний вплив одного зі списків цієї нотатки з англійським титулом для Б. Хмельницького виявляємо, наприклад, у тогочасній польській хроніці, виданій у XIX ст., де анонімний автор, використовуючи, найімовірніше, цей апокриф, писав: «*Przyniesły list od Anglikow herszta Oliwery Kromwela Wielkiej Brytaniey protektora nazywaioncego się w te słowa do Chmielnickiego pisany: Bogdanowi Chmielnickiemu, Ruskiey wiary fundamentowi, Biczowi Polakow, błędow Papiezkich burzycielowi & . & .*»⁵.

У польському суспільстві XVII ст. тема листування Хмельницького і Кромвеля була предметом іронії та насмішок. Один з таких анекдотів знаходимо у Пам'ятній книзі руського воеводи і коронного гетьмана Яна-Станіслава Яблоновського, де після тексту пам'ятки вміщено запис рукою самого Яблоновського, як припускав упорядник Август Бельовський, під титулом «*Notata anecdotum do historyi polskiej z powieści króla Jana, hetmana Jabłonowskiego, Wyżgi, Prażmowskiego i innych*»: «*Chmielnicki z Kromwelem koresponduje. Nigdy nie chce ufać*

Polisce. Pijak gorzałczany. Szyk jego z mogiły. *Boże ne pomahaj ni tii, ni tii storoni*». (Далі — про Виговського etc.)⁶.

У Європі зіставлення Богдана Хмельницького з Олівером Кромвелем було також дуже поширеним. З італійських письменників XVII ст. тут можна згадати працю М. Бізаччіоні, яка вийшла у 1654 р.⁷, анонімно-го італійського автора XVII ст.⁸, з французьких — хроніста П'єра Шевальє та його відому «Історію війни козаків проти Польщі» (1663), перекладену в 1672 р. англійською особистим приятелем Г'юама Левассера де Боплана, подорожником і лікарем Едвардом Брауном⁹. У зверненні «До читача» Шевальє порівнював Хмельницького з Кромвелем, «який вдруге з'явився на Русі, який [гетьман] був не менш честолюбний, хоробрый та спритний, ніж Кромвель в Англії»¹⁰. В англійському перекладі 1672 р., здійсненому в умовах Реставрації після поразки Англійської революції, це порівняння було викреслено з політичних мотивів¹¹. Ця тематика була популярною також у гравюрах XVII ст., де політична сатира часом мала глибокий зміст, як, наприклад, на символічному зображенні європейських держав, правителів і народів, з-поміж яких були Олівер Кромвель та українські козаки, які грали між собою в карти¹².

У науковій літературі, як уже вказувалося, проблему листування цих двох визначних постатей європейської історії середини XVII ст. вперше порушив О. Лазаревський. У своїй публікації він не тільки не ставив під сумнів автентичність запису упорядника книги (пізніше стало відомо, що ним був Мартин Голінський), але й уважав, що той мав у своєму розпорядженні сам текст листа. «Среди многих других статей и заметок, — писав О. Лазаревський про рукопис Оссолінських № 113, — составитель желал внести в свою книгу ходившую по рукам грамоту Кромвеля к Хмельницкому»¹³. Питання про те, чому в польських списках подавався лише титул до листа і де подівся сам лист, також цікавило історика. О. Лазаревський стверджував, що автор львівського рукопису насправді мав у своїх руках цілий лист, «но, к несчастью, списал только (на 831 странице книги) первыя три строки, содержащия титул или обращение, самой же грамоты или письма не переписал, по неизвестной причине»¹⁴.

Того ж 1882 р., коли з'явилася стаття О. Лазаревського, вийшла друком монографія П. Буцинського. Не залежно від публікації у «Киевской старине» автор також підняв проблему листування англійського протектора з українським гетьманом, датуючи лист Кромвеля початком 1650-х рр. і не маючи сумніву в тому, що зв'язки між цими діячами було таки встановлено. Однак за підставу своїх висновків історик брав відомості не з рукопису Оссолінських у Львові, а зі згаданої польської анонімною хроніки середини XVII ст., автор котрої, як ми зазначали, найімовірніше користувався цим апокрифом¹⁵.

У своїй рецензії на цю працю В. Антонович подав критичну репліку щодо неточності цитати П. Буцинського, звинувачуючи того в деякій тенденційності або необережності при використанні джерел¹⁶.

Одним із тих дослідників, хто відразу після друку статті О. Лазаревського прийняв його думки про автентичність листа Кромвеля, був І. Франко. У тому самому 1882 р. у своїй рецензії на працю П. Куліша Франко наводив латинську цитату з титулування англійцями Хмельницького як аргумент на користь того, що козаки були не лише розбійниками і руйнівниками: «Чи тільки за приноси з пожарів, — писав рецензент, полемізуючи з П. Кулішем, — козаки заслужили собі титул славного лицарства, — сього ми не беремось судити: але ми раді б знати, скільки-то і яких приносів одержав від козаків Кромвель, котрий от як величає Хмельницького [...]»¹⁷.

Працюючи над іншим історико-фольклорним дослідженням — «Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах», виданим у 1898 р., І. Франко був дещо поміркованішим у своїх міркуваннях про причетність самого Кромвеля до цього документа. У своїй розвідці вчений заторкував питання щодо відгуків іноземців на події в Україні, які були викликані повстанням 1648 р., і в такому контексті подавав характеристику Хмельницького, наведену в титулі незбереженого листа з Англії до українського гетьмана. Навівши знову латинський текст цього джерела з публікації О. Лазаревського, І. Франко на цей раз уже не стверджував однозначно, що його автором був сам Кромвель, і не вдавався в дискусію, коли і з якого приводу він був написаний. Проте дослідник усе ж не сумнівався в його автентичності, вважаючи, «що він справді відповідає англійським церковно-політичним поняттям»¹⁸.

На початку ХХ ст. в історичній науці проблема особистого листування українського гетьмана з англійським протектором якось усунулася наголосом на самому порівнянні двох визначних постатей, їхнього місця в європейській історії середини XVII ст. й політичних умов, у яких обом їм доводилося проводити свою діяльність в Англії та Україні. Найвлучнішу оцінку, яка мала великий вплив не тільки на українські або польські історичні праці 1910—1930-х рр., але й на сучасні дослідження, дав польський історик Л. Кубаля. Порівнюючи Хмельницького і Кромвеля, він акцентував на тому, що український гетьман перебував у далеко складніших умовах, формуючи свій державний апарат, оскільки не мав ані міцної інтелігентної аристократичної верстви, ані усталених традицій, засобів, досвіду, успадкованих від попередньої держави¹⁹.

Намагаючись віднайти відповіді на запитання, чому польський дослідник так високо оцінив українського гетьмана (у т. ч. й у порівняльних сюжетах із Кромвелем), що не збігалось з поглядами польського суспільства та історичної науки початку ХХ ст., сучасні дослідники іноді підкреслюють, що його позиція перегукувалася з державницькою течією в українській історіографії²⁰. «Характеристика Хмельницького, подана Кубалею, — читаємо у В. Липинського, — своєю сумлінністю й талантом, з яким вона написана, не має насправді нічого рівного собі в сучасній польській історичній літературі»²¹. Сам же

В. Липинський обмежувався лише нотатками про спільність інтересів політики України та Англії під час шведського нападу на Польщу, особливо у 1656-1657 рр., коли семигородський князь почав виявляти зацікавлення до активного втручання у війну в Речі Посполитій — Олівер Кромвель нібито «енергійно посередничав» між Швецією та Семигородом в укладанні військової ліги²². Так само й М. Грушевський перебільшував участь англійського протектора у дипломатичних переговорах, які відбувалися між козаками, шведами та придунайськими країнами, згадуючи, що ліга ця «під протекторатом великого лорда-протектора Олівера Кромвеля, вона таки зложилася»²³.

Звісно, подібні твердження про посередницькі ініціативи Англії у дипломатичній історії Східної Європи 1655-1657 рр. дуже сміливі. Насправді ж політика Кромвеля не простягалася так далеко, а будь-які його намагання з кінця 1654 р. виступати посередником у примиренні шведського короля і Речі Посполитої (задля того, звичайно, щоб Карл X повернув свою зброю проти австрійських Габсбургів) не були в інтересах Стокгольма. Крім того, Кромвель відмовлявся підтримати Швецію укладанням оборонно-наступального союзу на Балтійському морі, зверненого проти Голландії, чого так рішуче добивалися шведські резиденти у Лондоні у 1655-1656 рр., а пропозиції протектора бути посередником у балтійському конфлікті між Швецією та Голландією також не могли знайти підтримки з боку Карла X. Кромвель не міг розірвати договір з Об'єднаними Провінціями, підписаний після завершення війни 1652-1654 рр., і перетворити Голландію з усіма її впливами на англійських роялістів і на тодішніх союзників Англії у війні з Іспанією, зокрема, на Францію, на свого небезпечного ворога. Інше, що не влаштувало шведського короля за умов посередництва Кромвеля — це ймовірні впливи англійського протектора на позитивний результат голландсько-бранденбурзьких переговорів за впливи у торгівлі на балтійському узбережжі Пруссії. І якщо говорити узагальнено, то пошук сильних союзників для протидії Голландії на Балтиці у час, коли сам Карл X почав велику війну з Річчю Посполитою, а з травня 1656 р. — ще й з Москвою, було основним політичним завданням, яке шведські дипломати ставили перед собою у Лондоні.

Ці два приклади, наведені у працях В. Липинського і М. Грушевського, щодо оцінки впливів Кромвеля на східноєвропейську політику демонструють тенденцію, яка з'явилася в українській історіографії у перших десятиліттях ХХ ст. і пізніше розвинулася у надмірних формах, особливо в історичних науково-популярних виданнях, коли про Олівера Кромвеля писали з гіперболізованим пафосом, як про фігуру екзотичну для історії України в епоху Хмельниччини. Такими паралелями історики намагалися штучно, як на нашу думку, підкреслити значущість і глобальність перетворень у Європі, що відбувалися під впливом Української революції.

Багато уваги питанню зв'язків Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля, а також кореспонденції між ними приділив у своїй творчості інший видатний український історик — І. Крип'якевич. У своїх працях 1910—1930-х рр. він був досить категоричним в обговоренні факту цього листування. Щоправда, у 1910-х рр. лист Кромвеля до Хмельницького історик подавав як автентичний, здебільшого, в науково-популярних і публіцистичних публікаціях, не заглиблюючись у суть проблеми²⁴. У 1920-х рр. згадки І. Крип'якевича про листування англійського протектора з українським гетьманом потрапляють і до його шкільних підручників з історії України та популярних історичних оглядів. «Тодішній володар Англії, Олівер Кромвел, вів дипломатичне листування з Хмельницьким», — стверджує вчений, наприклад, у виданні 1929 р. «Історія України для народу»²⁵.

У середині 1930-х рр. І. Крип'якевич також обмежується переважно побіжними згадками про цей лист у загальних працях з історії України²⁶, і лише наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр., працюючи над своєю головною працею про Богдана Хмельницького, історик висловив справді науковий погляд на цю проблему.

Загалом, починаючи з кінця 1920-х — середини 1930-х рр., можна помітити, що українські історики намагаються винести питання ймовірних зв'язків Кромвеля з Україною поза вузькі межі української історичної науки, наголошуючи тим самим перед німецькою, англійською, французькою та іншою історіографією на вагомому впливі Богдана Хмельницького на європейську історію XVII ст. Найбільше до цього спричинилися праці Д. Дорошенка та І. Борщака.

Попри те, що у своєму відомому «Нарисі історії України», виданому у Варшаві 1933 р., Д. Дорошенко уникав однозначних суджень з цього приводу, у статтях для німецькомовних та англійськомовних читачів він усе ж говорив про зв'язки Кромвеля з Хмельницьким досить безапеляційно. У своїх висновках історик спирався на публікований О. Лазаревським уривок листа з Англії до українського гетьмана, який Д. Дорошенко вважав автентичним текстом Олівера Кромвеля²⁷.

На відміну від українськомовного «Нарису...», в англійськомовній «Історії України», яка побачила світ у Канаді, Д. Дорошенко, вочевидь, перебільшено, з розрахунком на англійськомовного читача, зазначав, що збережений лист, писаний Кромвелем до Хмельницького, потрібно відносити до періоду, коли гетьман після кампанії 1648 р. приймав у Переяславі та Києві багато дипломатичних посольств від різних країн²⁸. З такою самою категоричністю історик розвивав ці міркування у невиданому англійськомовному збірнику статей з історії української політики, культури, економіки, права та інших дисциплін, що, ймовірно, готувався українськими науковцями у Празі наприкінці 1930—1940-х рр. і був затриманий з друком через обставини війни²⁹.

І. Борщак, натомість, чи не вперше в історіографії, поставив під сумнів доволі міцно вже на той час вкорінену думку про автентичність

листа Кромвеля до Хмельницького³⁰. У своїй статті, спеціально присвяченій англійсько-українським взаєминам XVII-XVIII ст., історик вказував, що зацікавлення в Англії епохи Кромвеля українською соціальною та національною революцією не вивчено достатньо в англійських архівах. Після нотатки про порівняння Хмельницького з Кромвелем у творі П'єра Шевальє І. Борщак коротко зауважує, що деякі українські дослідники визнають їхнє листування доконаним фактом, хоч в українських джерелах документальних свідчень стосовно цього не збереглося. Проте, продовжував історик, треба мати на увазі, що гетьманські архіви були знищені після смерті Хмельницького і в подальші роки³¹.

У дослідженні про рецепцію України в європейській літературі, оприлюдненому через декілька років, І. Борщак уже впевненіше заперечував автентичність англійського титулу, даного гетьманові. Полемізуючи насамперед з Д. Дорошенком і ще раз передруковуючи зі статті О. Лазаревського латинський текст джерела, автор називає цей титул неправдивим: «Існують певні натяки на те, що між лордом-протектором і Хмельницьким існували прямі зв'язки, — писав історик. — «Киевская старина» навіть опублікувала приписуваний Кромвелю лист до українського гетьмана [...]. На нашу думку, цей лист є апокрифом. Зрештою, йдеться лише про початок листа, закінчення якого так і не знайдено»³². Одразу за цим твердженням дослідник додавав, що його особисті пошуки в архіві Міністерства закордонних справ Великобританії виявилися безрезультатними³³. Як бачимо, 1931 р. у своїй підставовій англійській статті про українсько-англійські взаємини І. Борщак дуже обережно висловлював критичні судження на цю тему, які у монографії, виданій через чотири роки, стали значно виразнішими.

У Львові стаття І. Борщака викликала щонайменше два відгуки в періодиці, де наголошувалося на зв'язках Англії з Україною у середині XVII ст.³⁴ Тоді ж В. Безушко, під час своїх пошуків у Британському музеї в Лондоні, зібрав на основі виданих у 1742 р. донесень державного секретаря Кромвеля Джона Турло відомості про зацікавлення в Англії подіями в Україні 1653-1656 рр. У невеликій публікації, вміщеній двома подачами в «Літописі Червоної Калини» за 1931 р., упорядник наводив цитати (в перекладі українською) з донесень європейських агентів до Турло, але проблем, які виходили поза ці новини, у т. ч. й щодо листування Б. Хмельницького й Олівера Кромвеля, не торкався³⁵.

Ще одним автором, котрий у середині 1930-х років популяризував як історичний факт листування Б. Хмельницького та О. Кромвеля, був С. Шелухин. У своїй популярній монографії «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» дослідник, коротко окреслюючи основні віхи самостійницьких традицій України, відзначав, що тогочасна держава Б. Хмельницького мала взаємини і договори з багатьма

країнами, і згадував цей лист з Англії у контексті подій після Переяславської ради: «В 1654 р. Українська влада була в безпосередніх зносинах з Англією, і Гетьман Б. Хмельницький переписувався з Кромвелем»³⁶. Таке несподіване датування було, на наш погляд, викликане тим, що автор, аналізуючи умови українсько-московського договору 1654 р., вбачав (услід за М. Драгомановим) аналогію окремих статей, укладених гетьманом, з англійською Великою Хартією Свобод. «Знайомство в Україні з Великою Хартією англійських свобод не може підлягати сумніву [...]», — переконував С. Шелухин³⁷. Однак аргумент на підкріплення думки про те, що у 1654 р. Кромвель нібито листувався з Б. Хмельницьким, мусимо визнати, був занадто штучним.

Спроби українських істориків донести до європейських та американських дослідників суперечливу проблематику можливих зв'язків Б. Хмельницького й О. Кромвеля увінчалися тим, що ця тема ввійшла до узагальнюючих франкомовних та англomовних праць з історії України кінця 1930-х — початку 1940-х рр.³⁸ У 1941 р. це питання порушив у своїй науково-популярній монографії про українського гетьмана Г. Вернадський³⁹. За його словами Б. Хмельницький намагався встановити зв'язки з Кромвелем за посередництвом семигородського князя і шведського короля. Датуючи цей факт періодом після нападу шведів на Польщу 1655 р., Г. Вернадський подавав його без особливих застережень: «[...] як ми бачили (Розділ XI), у певний час було навіть твердження про безпосередні взаємини між ними (між Хмельницьким і Кромвелем. — Я. Ф.)»⁴⁰. Л. Винар припускає, що у цьому місці дослідник мав на увазі «проблематичний лист» з Англії від 1649 р.⁴¹, однак сам Г. Вернадський не згадував про цей документ, висвітлюючи питання безвідносно до публікації О. Лазаревського. Важливо відзначити, що у рецензіях на книжку Г. Вернадського англійські дослідники скептично ставилися до ймовірних зв'язків Кромвеля з Б. Хмельницьким, зазначаючи, що для цього є недостатньо свідчень⁴².

1939 року в серії «Жизнь замечательных людей» вийшла науково-популярна монографія К. Осипова, яка упродовж наступного десятиліття витримала ще перевидання і мала досить впливові відгуки. Автор цієї книги доволі однозначно прийняв думку про те, що «суворий диктатор Англії» Олівер Кромвель звертався до українського гетьмана, «[...] як до рівного собі політичного правителя»⁴³.

Серед українських радянських наукових праць про повстання Богдана Хмельницького, написаних після відомої «Постанови журі урядової комісії» 1937 р. про конкурс на кращий підручник з історії СРСР, найвагомим виявилось дослідження М. Петровського, яке, незважаючи на тогочасні ідеологічні обмеження, до сьогодні зберігає своє значення. Вважаючи джерело з публікації О. Лазаревського автентичним, М. Петровський писав про послання Кромвеля до Хмельницького як про незаперечний факт: «Спільників проти Польщі Богдан шукав скрізь. Він мав зносини навіть з своїм видатним сучасником —

Олівером Кромвелем. [...] О. Кромвель називав гетьмана “гроза й викорінитель польського шляхетства” (“terror et expirator nobilitatis Poloniae”))»⁴⁴.

Крім публікації О. Лазаревського, свої висновки історик ґрунтував також на тому, що про листування Кромвеля і Хмельницького є відомості у Пам’ятній книзі Яна-Станіслава Яблоновського⁴⁵. Проте це джерело не можна розглядати як достовірне, оскільки в ньому йдеться не про згадку цього факту польським канцлером, а лише про тогочасний польський дотеп: «Notata anecdotum do historyi polskiej z powieści króla Jana, hetmana Jabłonowskiego, Wyźgi, Prażmowskiego i innych»⁴⁶. У самому ж тексті пам’ятки Яблоновський говорить про Хмельницького та Кромвеля у контексті порівняння цих діячів з інфляндським шляхтичем Рейнгольдом Паткулем, який виступив на чолі інфляндської шляхти проти шведського губернатора Інфляндії й редукції — конфіскації шляхетських земель на користь держави⁴⁷. У роботах пізніших істориків, які не достатньо критично оцінювали це джерело, на основі цього ж дотепу, як зараз побачимо, робилися такі самі хибні висновки, що нібито ґрунтувалися на авторитеті коронного канцлера.

З науково-популярних праць кінця 1940-х — початку 1950-х рр. на тему Визвольної війни українського народу середини XVII ст., де порушувалася проблематика листування Кромвеля з Б. Хмельницьким, крім чергового перевидання книжки К. Осипова⁴⁸, варто ще виділити брошуру А. Ярошенка. Цей науковець також пов’язував згаданий лист із лютневими переговорами Б. Хмельницького в Переяславі, коли до гетьмана прибуло багато послів від різних правителів⁴⁹.

І все ж найбільший вплив на висвітлення проблеми «Богдан Хмельницький та Олівер Кромвель» в історичних дослідженнях другої половини XX ст. мали, очевидно, висновки І. Крип’якевича, викладені 1954 р. в його монографії «Богдан Хмельницький». Використовуючи «Титул від англійців, даний Хмельницькому» з нотаток Мартіна Голінського за 1649 р. (зі списку в рукописі № 189/II), вчений висловив здогад, що автором незбереженого листа був саме Кромвель: «Титули, які тут було надано Хмельницькому, — читаємо у книзі, — свідчать, що Англія, яка переживала буржуазну революцію, з великою пошаною ставилася до українського гетьмана. Можна висловити припущення, що цього листа писав Хмельницькому Олівер Кромвель»⁵⁰. Тут же І. Крип’якевич повторював, услід за О. Лазаревським, публікацію цього титулу, але тільки в перекладі українською. Під час впорядкування другого, посмертного, видання цієї праці, думки І. Крип’якевича з приводу зв’язків Англії та України з якоїсь причини були випущені⁵¹. Унаслідок такої прикрої видавничої помилки історики, котрі аналізували історіографію питання щодо автентичності листа Кромвеля і спиралися тільки на перевидання монографії 1990 р., не мали змоги повною мірою оцінити позицію І. Крип’якевича, що призвело до хибних

висновків. Наприклад, у спеціально присвяченій цій проблемі статті, яка вийшла друком у 1998 р., сказано: «Навіть в одній з найбільших праць про Богдана Хмельницького історика І. Крип'якевича є лише єдина згадка про те, що Кромвель підтримував польських протестантів у їх виступах проти католицизму»⁵².

Історичні погляди І. Крип'якевича на проблему зв'язків Кромвеля з українським гетьманом простежуємо також у його листуванні кінця 1950-х рр., себто у час, коли монографія була вже видана. Так, зокрема, у листі до сільського вчителя у Житомирській області О.І. Бевза, який просив Івана Петровича роз'яснити цю справу, історик відповів: «Хмельницький листувався з Кромвелем, але залишився тільки заголовком англійського листа до гетьмана [...]»⁵³.

За консультаціями до І. Крип'якевича з цього питання зверталися також відомі російські дослідники міжнародних відносин Б. Поршнев та З. Рогінський. Б. Поршнев, який у 1954 р. виступив із блискучою статтею про міжнародні відносини середини XVII ст. (одразу перекладену польською), згадував лише про порівняння Кромвеля і Хмельницького у праці П'єра Шевальє, подаючи з неї відповідну розлогу цитату⁵⁴. У листі від 24 грудня 1957 р. Б. Поршнев питав поради в Івана Петровича: «Не можете ли Вы помочь советом и указаниями относительно возможных путей изучения известного послания О. Кромвеля к Б. Хмельницкому? Многие полагают, что это апокриф, иные склонны доверять опубликованному обращению, но и у тех, и у других нет аргументов. Без Вашей эрудиции из этих споров не выбратся»⁵⁵. У відповідь І. Крип'якевич відповів доволі впевнено: «Письмо Кромвеля к Б. Хмельницкому, из которого известна только титулатура, кажется, не апокриф. В мемуаре Яна Ст. Яблоновского (1696-1697 гг.) «Библиотека Оссолинских», 1862, т. I, автор упоминает, что Хмельницкий писал Кромвелю (точный текст могу представить Вам позже)». Далі — репліка про публікацію В. Безушка в «Літописі Червоної Калини»⁵⁶.

Через декілька місяців, у березні 1958 р., за порадою Б. Поршнева, з таким самим питанням до І. Крип'якевича звернувся дослідник російсько-англійських взаємин у XVII ст. ярославський історик З. Рогінський: «Из разговора с Борисом Федоровичем я сделал вывод, что могу рискнуть обратиться к Вам с просьбой помочь мне в вопросах отношений между Кромвелем и Хмельницким в 50^х годах XVII века»⁵⁷. У відповіді на цей лист (лапідарніший, ніж на попередній) учений поінформував, що йому відомі тільки три публікації на тему зв'язків Кромвеля або Англії з Б. Хмельницьким, а саме: стаття О. Лазаревського (1882), Пам'ятна книга Яна-Станіслава Яблоновського (1862) і стаття В. Безушка (1931)⁵⁸.

Свої розвідки з історії міжнародних відносин З. Рогінський і Б. Поршнев видали, відповідно, у 1958 і 1970 рр.⁵⁹ Покликаючись на монографію І. Крип'якевича і цитуючи титул, наданий англійцями Хмельницькому, З. Рогінський висловлював своє ставлення до цього

документа, як до справжнього послання від О. Кромвеля. Щоправда, історик одразу робив застереження, що в науці достовірність цього джерела іноді ставиться під сумнів. Однак, як зазначав автор, зважаючи на зацікавленість Кромвеля боротьбою козаків проти Речі Посполитої і «принимая во внимание то, что современники считали этот документ посланием Кромвеля, мы все же склонны относиться к нему как к подлинному». Далі як аргумент на доведення цієї тези З. Рогінський подає той нібито важливий факт, що про листування між цими діячами свідчить такий авторитетний діяч Речі Посполитої, як коронний канцлер Ян-Станіслав Яблоновський⁶⁰.

Цю позицію підтримав Б. Поршнев, який також приймав відомості з Пам'ятної книги Яблоновського за суттєвий доказ правдивості тези про листування між Кромвелем та Хмельницьким: «[...] важно, что о переписке Хмельницкого с Кромвелем упоминается и в позднейшем сочинении великого коронного канцлера Яна Станислава Яблоновского. Вслед за З.И. Рогинским я склонен считать этот отрывок из документа подлинным» (далі цитата цього титулу з праці І. Крип'якевича); «[...] английский Кромвель лично писал к Хмельницкому», — сказано в іншому місці⁶¹.

Таким чином, ми бачимо, що на підставі дуже недостовірних джерел, але перебуваючи під авторитетним впливом І. Крип'якевича, дослідники часто робили хибні узагальнення. Чому І. Крип'якевич, який в історичній науці відзначається дуже критичними оцінками джерел, сам не використовував цього видання у своїй монографії, апелюючи до нього у приватних листах до З. Рогінського та Б. Поршнева, пояснити складно. Тут, ймовірно, свою вагому роль зіграла монографія М. Петровського (1940 р.), яка до появи у 1954 р. «Богдана Хмельницького» І. Крип'якевича була одним з кращих досліджень радянської історіографії про Визвольну війну середини XVII ст. Як би ми тепер не ставилися до цих висновків провідних українських та російських істориків щодо зв'язків Хмельницького і Кромвеля, у кожному разі їхнє величезне значення на подальші наукові праці очевидне.

У 1950-х рр. реакцією на грандіозність заходів, які проводилися в СРСР у зв'язку зі святкуванням 300-літнього ювілею Переяславської ради 1654 р., стала активізація вивчення епохи Б. Хмельницького, зокрема його взаємин з Англією, також і українськими істориками на еміграції. Спостерігаючи за тим, як проблематика автентичності листа Кромвеля розглядалася тогочасними дослідниками, можна помітити, що у науково-популярних виданнях зв'язки Англії з Україною вважалися безсумнівними, натомість автори наукових праць оцінювали їх скептично. Першу групу репрезентують, наприклад, погляди митрополита Іларіона (Огієнка) і Н. Полонської-Василенко, другу — О. Оглоблина і Л. Винара.

У своїй книзі з історії української церкви середини XVII ст. війну за православну віру, яка велася у той час в Україні, митрополит

Іларіон (Огієнко) розглядав у цілісному європейському контексті. У такій площині зрозумілими були міркування автора про виступ українського гетьмана проти Риму за релігійні права і свободи: «[...] вся Європа добре знала про боротьбу Богдана Хмельницького власне з католицизмом»⁶². І тут, звичайно, напрошувалася аналогія з подіями в революційній Англії, де релігійний фактор був одним з головних у політичній діяльності Олівера Кромвелля. Приймаючи датування з рукопису Голінського, митрополит Іларіон відносив лист Кромвелля до 1649 р.: «Року 1649-го, коли був закатований англійський король Кароль І, — читаємо у книжці, — то О. Кромвел, що стояв тоді на чолі Англії, звернувся до Богдана Хмельницького з проханням допомогти Англії. У цьому листі О. Кромвел зве Хмельницького “гонителем римського духовенства”»⁶³.

Натомість О. Оглоблин, який узагалі мав сумніви щодо доцільності порівняння Хмельницького з Кромвелем через зіставлення ідеологій революційних рухів в Україні й Англії, стверджував: «На нашу думку, порівняння Богдана Хмельницького, вождя національно-визвольної революції, [...] з Кромвелем, який був лідером **антимонархічної** революції і диктатором, — неможливі. [...] **антимонархічний** характер диктатури Кромвелля ідейно-політично був зовсім протилежний **монархічній** ідеології Хмельницького»⁶⁴. У середині 1950-х рр. історик допомагав порадами і науковою літературою Л. Винарові, котрий тоді готував спеціальну розвідку на цю тему⁶⁵. У своїх листах до нього О. Оглоблин зауважував, що листування Хмельницького з англійським протектором є радше легендою, бо документальних доказів автентичності англійського титулу, даного у листі до українського гетьмана, немає⁶⁶.

Н. Полонська-Василенко, за свідченнями Л. Винара, припускала можливість безпосередніх зв'язків між Хмельницьким і Кромвелем⁶⁷. Однак, працюючи у 1960-х — на початку 1970-х рр. над своєю узагальнюючою «Історією України», другий том якої Український Вільний Університет видав у 1976 р. вже після смерті авторки, дослідниця не стверджувала це настільки впевнено, як інші науковці. У підсумках до відповідного розділу було зазначено, що з Англією, як і з Францією або іншими європейськими країнами, Богдан Хмельницький вів переговори⁶⁸. В основному ж тексті Н. Полонська-Василенко лише вказала на той факт, що сучасники часто порівнювали українського гетьмана з Олівером Кромвелем⁶⁹. Цілком вірогідно, що саме кілька розвідок Л. Винара, опублікованих наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр., які мали велике значення для дослідження автентичності листа англійців до Б. Хмельницького з рукопису Голінського, вплинули на таку поміркованість в оцінках дослідниці.

У 1950-х рр., консультуючи Л. Винара для його праці, І. Борщак у своїх листах повторював тези, сформульовані ще двадцять років перед тим, що титул, даний англійцями Хмельницькому, є фальсифікатом

і що його особисті пошуки цього документа в Лондоні були марними. Про це він говорив, зокрема, у листі від 11 січня 1954 р.: «У всякому разі як я особисто переконався, в англійському державному архіві немає згадок, що Кромвель писав до Хмельницького»⁷⁰. Вважаючи «лист» Кромвеля апокрифом або просто звичайною легендою, І. Борщак припускав, що її джерелом стала репліка у П'єра Шевальє про Хмельницького як про «Кромвеля Русі», а думку цю нібито спопуляризував Л. Кубаля⁷¹. Зі свого боку можемо додати, що попри зрозумілі сумніви, висловлені І. Борщаким щодо автентичності «листа» Кромвеля, важко погодитися з його міркуваннями стосовно походження цієї легенди від праці Шевальє, оскільки це применшує джерельну цінність публікації у статті О. Лазаревського. Як відомо, Мартин Голінський, хоч і впорядковував свою книгу в 1665 р., але не використовував при цьому «Історію війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, яка вийшла за два роки до того⁷². Логічніше, мабуть, стверджувати про зворотні впливи польських апокрифів з титулом, даним Хмельницькому від англійців, на роботу Шевальє.

У листопаді 1956 р. на засіданні Історичної секції УВАН у США в Нью-Йорку Л. Винар виголосив доповідь на цю тему⁷³, після чого у наукових виданнях з'явилося декілька його статей українською та англійською мовами⁷⁴. Л. Винар підтримав міркування І. Борщака про те, що у випадку з титулом англійців маємо справу більше з тогочасною легендою, ніж із документальним фактом, і розвинув їх, уперше подавши огляд історіографії до цієї теми, а саме погляди І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, І. Борщака, О. Оглоблина, митрополита Іларіона (Огієнка), С. Шелухіна й англомовних істориків, зокрема Г. Вернадського. Слідом за публікацією О. Лазаревського Л. Винар наводив це джерело⁷⁵, однак відразу аргументував свої сумніви щодо його автентичності. З одного боку, за Л. Винаром виходить, що у 1649 р. Олівер Кромвель не міг написати Б. Хмельницькому такого листа, оскільки на той час гетьман «виходив щойно на широку європейську арену, як виразник нової козацької сили», а Кромвель був лише генералом військ англійського парламенту й одним з найактивніших членів Державної ради, а не диктатором цілої країни. З іншого боку, сумнів у правдивості листа викликала «сама форма і мовна інтерпретація прізвища Хмельницького»⁷⁶. Передовсім історик вважав, що у заголовку листа правильна транскрипція прізвища козацького гетьмана «Theodatus Chmielnicki» відрізняється від тої, яку вживали в Англії, де його прізвище часто перекручували й подавали у різних формах: «Chimilski», «Chmielinsky», «Chmilinski» та ін. Щоправда, Л. Винар теоретично припускав, що хибну транскрипцію прізвища Хмельницького виправив сам Голінський, коли переписував цей документ до своєї книги, проте і за такої умови сумнів залишався, на цей раз щодо стилістики титулу — Олівер Кромвель, як відомо з його збережених листів, у зверненнях до інших володарів, за винятком

шведського короля Карла Густава, був нібито скупий на багатослівність у титуляції⁷⁷. Далі історик зазначав, що у збірках листів і промов Кромвеля (ймовірно, у чотиритомному виданні В. Аббота⁷⁸) про листи до Б. Хмельницького нічого не сказано, а пошуки І. Борщака і Б. Кентржинського у британських архівах не дали результату⁷⁹. «Думаємо, що цей лист міг бути фальсифікатом самого Голінського, як доказ, що Англія, яка підпирала протестантів у Польщі, має також зв'язки з Б. Хмельницьким, — резюмував свої спостереження автор. — Існує й можливість пізнішого фальсифікату з наміром збагатити свідоцтва про зв'язки Б. Хмельницького з Кромвелем у ранніх роках козацької революції»⁸⁰.

Заслугою Л. Винара, на наш погляд, було те, що, вивчаючи проблему зв'язків України з Англією, дослідник звернувся також і до англійських джерел. На відміну від В. Безушка, який аналізував звіти державного секретаря Джона Турло, Л. Винар шукав свідчення таких зв'язків безпосередньо у матеріалах самого Кромвеля, переважно у його публікованих листах та промовах — блискучого видання 1930—1940-х років В. Аббота⁸¹. Очевидно, що ці пошуки були безрезультатними і якихось слідів листування англійських політиків з українським гетьманом виявлено не було.

З усіх цих міркувань Л. Винара, як видається, можна визнати слушність таких його висновків: «“лист Кромвеля” з 1649 року не можна уважати в історичних дослідках за правдиве історичне джерело»⁸². Натомість із тезою, що цей титул нібито був свідомо сфальсифікований самим Голінським з усією певністю погодитися не можна. По-перше, з рукопису Мартина Голінського № 189/II ми бачимо, що відомості про документ під назвою «*Tituł od Angielczykow Chmielnickiemu danu*» були переслані в Казимир під Краковом із Варшави Францішком Йонковським, а по-друге, сам Голінський був настільки прискіпливим у комплектуванні своїх «*Silva rerum*», що не тільки не дозволяв собі записувати особисто вигадану інформацію, але й встановлював, які документи з тих, що потрапляли до його рук, були недостовірними або фальшивими, спеціально це зазначаючи⁸³. Проте ці застереження не применшують значення праці Л. Винара, де автор досить влучно розставив акценти на вивченні проблематики зв'язків Англії з Україною у середині XVII ст.

Для популяризації тематики «Богдан Хмельницький і Олівер Кромвель» у світовій науці стаття Л. Винара двічі, у 1958 і 1963 рр., перевидавалася в англійському перекладі.

Тоді ж англійською мовою вийшла також книжка польського історика з Лондона Р. Пшездзецького, в якій на основі згаданого анонімного твору «*Pamiętniki za panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza*» (Варшава, 1846) зроблено висновок про існування контактів між Кромвелем і Хмельницьким і наведено відому цитату титулу, даного гетьманові, в перекладі англійською⁸⁴. На цю нотатку

Р. Пшездзецького звернули увагу американські історики, які оцінювали титул, даний Кромвелем Хмельницькому, як автентичне джерело і робили при цьому докір англійському видавцеві листів та промов Кромвелю В. Абботові, що йому цей документ був невідомий⁸⁵.

За І. Крип'якевичем думки про особисті зв'язки Кромвелю з козацьким гетьманом підтримав у кількох своїх підставових дослідженнях В. Голобуцький. У відомій книзі «Запорожское казачество» (1957 р.) історик приймає факт листування між цими діячами і датує лист Кромвелю лютим 1649 р., не маючи особливих застережень щодо автентичності цього документа⁸⁶. У наступній монографії, що вийшла друком через п'ять років, В. Голобуцький підтвердив цей свій погляд, повторивши той самий текст⁸⁷.

Під впливом І. Крип'якевича і за його науковими консультаціями це питання також обговорював у своїй статті Я. Ісаєвич⁸⁸. Історик пов'язував налагодження англо-українських дипломатичних зв'язків з фігурою Яна Амоса Коменського, який мав контакти з англійськими політичними діячами й у 1650-х рр. при дворах європейських правителів дуже енергійно поширював ідеї щодо організації антикатолицького союзу. «[...] можна припустити, що саме за посередництвом ученого або його співробітників мала місце спроба налагодити безпосередні зв'язки Олівера Кромвелю з Богданом Хмельницьким», — писав Я. Ісаєвич⁸⁹. Далі автор вказував, що від листа, який приписують Кромвелю, зберігся лише початок і, опираючись на працю І. Крип'якевича, цитував текст титулу⁹⁰.

В українській історіографії ця стаття була не єдиною, де постать видатного діяча чеського просвітництва Яна Амоса Коменського оцінювалися в площині української політики 1648-1657 рр.⁹¹ Проте Кромвель та Англія згадувалися в цих дослідженнях тільки в контексті формування протестантської ліги, особливо після нападу шведів на Польщу в 1655 р. з перспективами перенесення цієї війни на територію Габсбурзької імперії.

Ще одним дослідником, який в українській історичній науці радянського часу під впливом І. Крип'якевича вважав лист з Англії до Хмельницького автентичним, був Д. Наливайко. Велике значення творчості цього історика полягає, на наше переконання, в тому, що в його студіях події Хмельниччини — особливо дипломатія гетьмана — вперше розглядалися у невід'ємному цілісному контексті історії Європи середини XVII ст. на багатому матеріалі європейських (французьких, італійських, англійських та ін.) переважно друкованих джерел. У публікації, яка з'явилася частинами у кількох номерах «Українського історичного журналу» у 1969-1970 рр., він сформулював свої погляди на цю проблему, яких дотримувався й у наступних своїх працях, часто залишаючи тексти без істотних змін⁹². Стислий варіант цієї статті, присвячений подіям до 1648 р., подано в українському еміграційному виданні «Визвольний шлях», що наприкінці 1960-х — на

початку 1970-х рр., як свідчив приклад М. Брайчевського, було не зовсім безпечно для українських радянських науковців⁹³.

В основу висновків Д. Наливайка було покладено твердження, що титул у незбереженому листі є автентичним джерелом. Покликаючись на рукопис Голінського № 189 з Бібліотеки Оссолінських у Вроцлаві, історик, підтримуючи І. Крип'якевича, приймав його датування 1649 роком⁹⁴. Далі дослідник наводив протилежні думки О. Лазаревського та І. Борщака, який, нагадаємо, особисто здійснював у Лондоні архівні пошуки. Щодо авторства Кромвеля Д. Наливайко зазначав, що «факт безпосереднього звернення Кромвеля до Хмельницького нез'ясовано. З певністю можна сказати лише те, що послання, витримане в характерному для пуритан стилі, сповнене суворого біблійної патетики, справді прийшло на Україну з табору англійської революції»⁹⁵. Аналізуючи цю цитату, нагадаємо, що Л. Винар доходив цілком іншого висновку, коли характеризував стилістику й мову, котрою було написано титул, даний англійцями.

У 1960-х рр. проблема України середини XVII ст., хоч і не мала особливої популярності в англійській історичній науці, але була порушена в одній з небагатьох історичних праць, виданих у Лондоні, про політику Англії в Європі XVII ст. Лише кількома словами її автор звертав увагу на порівняння Англійської революції з іншими революційними рухами в Європі, що поширювалися приблизно одночасно у Франції, Португалії, Каталонії, Неаполі, Сицилії та Україні⁹⁶.

Мусимо визнати, що англомовні дослідження з історії Англійської революції та дипломатичної діяльності Олівера Кромвеля, за винятком авторів українського, російського або польського походження, загалом відводять небагато місця для ширшого контексту міжнародних відносин, у яких війна Б. Хмельницького посідала б належне місце. Події Хмельниччини розглядалися переважно через призму глобальних проблем історії Європи, як, наприклад, зростання могутності Московської держави після початку війни Олексія Михайловича з Річчю Посполитою у 1654 р., напад Карла X Густава на Польщу в липні 1655 р. або початок російсько-шведської війни у травні 1656 р., котра заторкнула інтереси багатьох європейських країн, у т. ч. й протекторської Англії. Тож попри намагання окремих дослідників донести відомості про зв'язки Богдана Хмельницького й Олівера Кромвеля до читачів європейськими мовами, ця проблематика не набула бажаного резонансу в англійських, німецьких, французьких та інших студіях, залишаючись і надалі, «внутрішньою справою» українських або російських істориків.

У 1970—1980-х рр., порівняно з попереднім періодом, вивчення цієї теми у радянській історичній науці, з політичних мотивів майже не проводилося, як і вивчення дипломатії Б. Хмельницького в цілому. Проте і в цей час можна натрапити на поодинокі згадки про безпосередні взаємини українського гетьмана з Кромвелем, факт яких сприймався, здебільшого без особливих застережень, як аргумент

загальноновизнаного в Європі XVII ст. міжнародного становища України. До істориків, які у середині 1980-х рр. висловлювали такі погляди, належить Г. Сергієнко. У своїй статті, присвяченій повстанню Б. Хмельницького, він порівнював українського гетьмана і Кромвеля, спираючись на працю П'єра Шевальє. При цьому автор наводив цитату з незбереженого листа до гетьмана, не ставлячи під сумнів висновки О. Лазаревського щодо авторства Кромвеля, і датував цей документ січнем 1649 р., припускаючи, що ці взаємини Кромвеля з Хмельницьким розвивалися за сприянням Коменського⁹⁷.

Не можна сказати, що ця тема була популярною й у польській історіографії другої половини XX ст. На відміну від українських, польські історики, за окремими винятками⁹⁸, не вдавалися в детальне з'ясування дипломатичних взаємин України й Англії в добу Богдана Хмельницького або у питання, чи титул від англійців, збережений у рукописі Голінського, є автентичним. Продовжуючи традиції Л. Кубалі, польські історики зосереджуються радше на порівнянні Хмельницького та Кромвеля на тлі переломної епохи середини XVII ст., в якій жили ці два політичні діячі⁹⁹.

Наприкінці 1980-х — у 1990-х рр. українська історична наука переживала унікальний період, коли до наукового обігу заново вводилися давно забуті або заборонені раніше радянською цензурою дослідження з історії Хмельниччини. Цей час позначений перевиданням численних праць української історіографії, у т. ч. й еміграційних. На підставі цих досліджень і публікацій джерел багато радянських істориків переосмислювали епоху козаччини. Одним з них був В. Голобуцький, який наприкінці свого життя, через тридцять п'ять років після виходу «Запорізького козацтва» здійснив його перевидання (1993). У ньому автор уже не був таким категоричним у своїх міркуваннях стосовно листа Кромвеля до Хмельницького й у примітці до тексту, де йшлося про це послання, датоване лютим 1649 р., додавав репліку: «Автентичність звернення Кромвеля не доведена»¹⁰⁰.

У 1990-х рр. відбулися три основні ювілеї, пов'язані з історією козаччини та Б. Хмельницьким — 500-ліття з часу виникнення запорозького козацтва, 400-ліття від народження гетьмана і 350-ліття від початку повстання 1648 р. Попри інші теми, дослідники у цей час наголошували на маловивченості англійських джерел та наукової літератури до історії України XVII ст., що, з огляду на перспективи порівняльного дослідження Англійської та Української революцій, було великою прогалиною¹⁰¹. У декількох публікаціях, які вийшли з нагоди цих ювілейних конференцій, історики заторкували також і питання щодо порівняння сучасниками українського гетьмана з Кромвелем або листування між ними¹⁰². Спеціальний історіографічний огляд англійської літератури, зокрема, проблеми зв'язків Кромвеля та Хмельницького було стисло подано у статті В. Мірошніченко¹⁰³. Крім того, у 1993 р. перевидано український переклад 1960 р. праці П'єра Шевальє

(з тою самою передмовою А. Барабою) — праці, котра мала такий великий вплив на поширення легенди про цих двох діячів епохи XVII ст.¹⁰⁴

Найчастіше в українській історіографії 90-х років XX ст. — початку XXI ст. до сюжету про взаємини Олівера Кромвеля з Богданом Хмельницьким звертався у своїх дослідженнях В. Степанков, якого, напевно, на сьогодні можна вважати одним з кращих знавців джерел з історії Хмельниччини. В його окремих розвідках, а також у дослідженнях у співавторстві з В. Смолієм, простежується дуже виразне намагання поставити Українську революцію у цілісний контекст тогочасних європейських революцій і повстань. «[...] правомірно розглядати причини Української національної революції як складову частину визрівання процесу соціальної і визвольної боротьби, що охопила ряд європейських країн у 40-х — 70-х рр. XVII ст.», — стверджує В. Степанков¹⁰⁵. В основній його роботі, написаній у співавторстві з В. Смолієм, на цьому було зроблено особливий наголос, причому у другому, дещо зміненому виданні загальноєвропейське тло Хмельниччини подавалося авторами повніше. Англійська революція, звичайно, займала тут першорядне місце¹⁰⁶.

Проводячи порівняльні паралелі досліджень В. Степанкова з думками О. Оглоблина, який заперечував спільні риси в антимонархічній ідеології Кромвеля і монархічній Хмельницького, зазначимо, що перший з цих істориків, навпаки, вказував на спільну тенденцію між Україною й Англією того часу, яка виявлялася у зміцненні особистої влади обох правителів та переростанні республіканської форми правління в монархічну¹⁰⁷. Подібне узагальнене міркування знаходимо й у другому виданні спільної з В. Смолієм монографії: «Сам він [Хмельницький] починає висловлювати думки про свою владу як самодержавну владу володаря України. Встановлений режим дуже нагадував відомий протекторат О. Кромвеля в Англії (1653-1658 рр.)»¹⁰⁸.

Природно, що автори, розглядаючи зовнішню політику України в такій площині, не могли обійти проблему листування Б. Хмельницького та О. Кромвеля, хоч, як і в багатьох інших дослідженнях, не розглядали її спеціально. Саме це, ймовірно, і стало причиною того, що вже з 1990-х рр. спостерігається зміна поглядів обох істориків — від беззастережної підтримки тези О. Лазаревського про автентичність титулу англійців з рукопису Голінського до обережнішого й критичнішого ставлення до цього джерела. У 1993 р., публікуючи монографію, В. Смолій та В. Степанков у вступі покликалися на висновки з публікації в «Киевской старине» 1882 р. як на свідчення того, що події Хмельниччини отримували в країнах Західної Європи схвальний відгук¹⁰⁹. Ще більше на цьому сюжеті наголошували історики в передмові до хроніки життя та діяльності Б. Хмельницького: «вождь англійської революції половини XVII ст. Олівер Кромвель сприймав... [гетьмана] як генералісімуса, мужнього володаря запорозьких козаків,

непримиренного ворога польської шляхти»¹¹⁰. Таку думку В. Смолій обстоював й у своїх окремих розвідках¹¹¹.

Помітні сумніви (щоправда, спершу не в тому, чи титул листа автентичний, а в тому, чи його автором був саме Кромвель) простежуються у дослідженнях В. Смолія та В. Степанкова вже з 1995 р. У популярній статті, написаній з нагоди 400-ліття від народження Б. Хмельницького, читаємо, що у 1649 р. керівництво Англії (або, як додається, можливо, й сам Кромвель) «звернулося з відозвою до українського гетьмана, як союзника у боротьбі зі спільним ворогом»¹¹². Через два роки в окремій статті В. Степанков повторив цей висновок, формулюючи його такою самою фразою¹¹³.

Проте приблизно з 1997 р. у дослідженнях В. Степанкова з'являються впевненіші твердження, що цей титул не писався Кромвелем, а сам лист, принаймні той, про який згадано у Голінського, навряд чи існував. Подібний підхід знаходимо в характеристиці В. Степанковим тих поглядів, які заперечували автентичність цього джерела. Так, наприклад, відгукуючись на міркування автора цих рядків стосовно даної проблеми, В. Степанков пише, змінивши свою думку, висловлену в публікаціях за попередні роки: «Щодо зв'язків у той час українського уряду з англійським, то зваживши всі “за” і “проти”, він слушно зауважує: до віднайдення достовірних джерел не можна нічого певного говорити про існування контактів між Б. Хмельницьким та О. Кромвелем»¹¹⁴. Аналізуючи творчий доробок Л. Винара, історик розвинув цю тезу, приймаючи гіпотезу, що легенда про безпосередні контакти українського гетьмана з Кромвелем виникла через порівняння двох діячів у праці П'єра Шевальє¹¹⁵.

З кінця 1990-х рр. у дослідженнях В. Смолія і В. Степанкова титул з листа англійців до Хмельницького відтінюється важливішими фактами, які краще ілюструють ймовірні українсько-англійські взаємини. Йдеться про період після шведського нападу на Польщу у 1655 р., коли Карл X готував широку коаліцію країн проти Речі Посполитої, де Англія — як противага Голландії — і Військо Запорозьке були дуже суттєвими напрямками у шведській зовнішній політиці. До цього часу належить інформація (наведена у працях Д. Наливайка, яку В. Смолій і В. Степанков прийняли і часто використовували) про англійського посла до бранденбурзького курфюрста у 1656 р., де, поза іншим, послові доручено було встановити контакти з Б. Хмельницьким¹¹⁶. Такі відомості є й у попередніх роботах цих істориків, однак на початку XXI ст. вони подавалися вже без того тла, яке творилося нібито автентичністю титулу Кромвеля, даного гетьманові, з публікації О. Лазаревського.

Таким чином, на основі оприлюднених праць за останніх півтора десятка років можна простежити еволюцію поглядів В. Смолія та В. Степанкова на проблематику взаємин між двома великими діячами епохи середини XVII ст.

Інший талановитий історик, згаданий уже Д. Наливайко, у 1992 і 1998 рр. видав друком нові ґрунтовні монографії. Дослідник, застосовуючи властиву для його стилю манеру вивчати історію України як невід'ємну частину європейської історії, ще раз повторив свої висновки про взаємини Хмельницького з Англією та, ймовірно, з самим Кромвелем, викладені у статті наприкінці 1960-х рр.¹¹⁷

Під явними впливами досліджень Л. Винара у середині 1990-х рр. цю тему порушував рівненський історик В. Цибульський. Його оцінка проблематики зв'язків Кромвеля з Хмельницьким в українській еміграційній історіографії стала, фактично, переказом статті Л. Винара з «Визвольного шляху» із заувагами останнього щодо різних поглядів істориків з цього приводу¹¹⁸. Сказане дослідник повторив, майже без істотних змін, у спеціальній доповіді на цю тему, де крім аналізу проблеми в історіографії, відобразив і свою позицію в цьому питанні, підтримуючи думку про те, що відомих на сьогодні документів недостатньо для того, щоб говорити «[...] про листування між керівниками двох держав»¹¹⁹.

З науково-публіцистичних публікацій того часу, можна виділити статтю луцького історика В. Пришляка, автор якої, базуючись на висновках І. Крип'якевича, зазначав, що «гетьман залишався визнаним лідером, справжнім "імператором усіх козаків запорозьких", як величав його у листах Олівер Кромвель»¹²⁰. Частково цієї теми торкався також львівський дослідник І. Сварник, який писав про суспільно-політичний лад, що сформувався в Англії в результаті революції, як приклад для України епохи Богдана Хмельницького¹²¹.

Декілька міркувань, що заперечують достовірність записки Голінського про титул, даний англійцями українському гетьманові, було висловлено й автором цих рядків¹²². При цьому наводилися основні праці, що стосувалися цієї проблематики в історіографії. У рецензіях на монографію їхні автори загалом погоджувалися із твердженням, що досі ми не маємо таких джерел, які були б достатньою й переконливою підставою для висновків про особисте листування Кромвеля і Хмельницького, а також із тим, що подібні висновки є дуже перебільшеними¹²³.

Н. Яковенко у своєму загальному «Нарисі історії України» (1997 р.) спершу досить однозначно кваліфікувала титул з рукопису Голінського, як автентичний документ із незбереженого листа Кромвеля до Хмельницького¹²⁴. Проте у перевиданні, здійсненому через п'ять років, дослідниця додала нотку сумніву у свій попередній текст: «лорд-протектор Олівер Кромвель *нібито* (курсив наш. — Я. Ф.) навіть написав послання до гетьмана»¹²⁵.

У 1998 р. вийшла друком спеціальна стаття І. Кулинича, де висвітлювалося питання взаємин українського гетьмана й Олівера Кромвеля¹²⁶. У короткому історіографічному вступі автор подавав праці як тих істориків, котрі цікавилися походженням титулу англійців

зі збірки Голінського, так і тих, хто просто порівнював цих діячів однієї епохи. І. Кулинич, визначаючи а priori титул, даний англійцями Хмельницькому, як автентичний, одразу після огляду праць вдається до аналізу цього тексту: «Але ж оті три рядки звернення Кромвеля до Хмельницького існують! — читаємо у статті. — І на їх основі можна зробити певний психоаналіз відносно того, що ж імпонувало в особі українського гетьмана керівникові англійської революції»¹²⁷. У цьому, як видається, була засаднича неточність дослідника, який буквально «вкраплював» рядки з цього титулу (як-от: «генералісімус греко-східної церкви», «винищувач римського духівництва» та ін.) в біографію Кромвеля, перебільшуючи свої висновки. Це помітно, наприклад, у випадку, коли фразу з Голінського «вождь всіх козаків запорозьких» І. Кулинич пояснює як свідчення того, «що Кромвель добре був обізнаний з хоробрістю й звитягою запорозьких козаків, коли їх загін на чолі з Хмельницьким, Сірком та Солтенком брали участь в облозі Дюнкерка у Франції під час війни Франції з Іспанією у 1645-1646 рр.»¹²⁸.

Натомість перевидання монографії І. Борщака «Україна в літературі Західної Європи», здійснене в українському перекладі у 2000 р., ще раз відзеркалило науковий погляд на титул англійців для Хмельницького як на польський тогочасний апокриф¹²⁹.

На початку ХХІ ст. поодинокі згадки про факт листування Хмельницького з Кромвелем трапляються й у російській історичній науці — головним чином під впливом українських радянських досліджень з історії дипломатії 1648-1654 рр. (зокрема, В. Голобуцького)¹³⁰.

У наш час тематика порівняння Хмельницького і Кромвеля вийшла за межі суто історичних студій. Показовою є філософська стаття С. Пролєєва, який, проводячи паралелі між Україною й Англією в епоху ХVІІ ст., намагався знайти спільне й відмінне у діяльності обох діячів¹³¹. Однак, згущуючи фарби тогочасної української політики й надмірно ідеалізуючи суспільний лад революційної Англії, автор звів свої міркування до песимістичних і досить однобічних філософських роздумів про те, ким Кромвель став для свого народу у порівнянні з тим, ким нібито не став Хмельницький в Україні¹³².

На завершення цього історіографічного огляду, виокремимо одну негативну рису, яка, на жаль, є характерною для українських науково-популярних або публіцистичних праць кінця ХХ — початку ХХІ ст. Річ у тім, що у деяких дослідженнях питання зв'язків українського гетьмана з Кромвелем іноді тлумачиться настільки гіперболізовано, що доводиться констатувати певну тенденційність в оцінках дослідників, коли бажання надати цій легенді автентичного змісту домінує над науковою об'єктивністю. Одним зі зразків такого спрощеного підходу є гасло «Кромвель Олівер (1599-1658)» для енциклопедії «Українське козацтво». Аналізуючи історіографію проблеми, подану на основі статті Л. Винара з «Визвольного шляху», автор описує погляди лише

тих істориків, котрі підтримували ідею автентичності листа Кромвелля (Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич, І. Огієнко, М. Шелухин (sic!)*), і замовчує інші (І. Борщак, О. Оглоблина та й самого Л. Винара), які цю ідею заперечували або ставилися до неї із застереженнями. Обравши хибний шлях, автор енциклопедичної статті резюмував: «Українські та англійські проводирі нібито домовлялися між собою про утворення політичної і військової спілки за звільнення Європи від монархії, за перебудову соціально-економічного укладу європейських держав»¹³³.

* * *

Як бачимо, вже понад сто років учені виявляють велике зацікавлення зв'язками Богдана Хмельницького з Англією, і з Олівером Кромвелем зокрема. Досі найпоширенішим є переконання в автентичності титулу, даного англійцями українському гетьманові, авторство якого у більшості досліджень приписується самому Кромвелю. Звичайно, велика спільність інтересів англійського протектора й українського гетьмана у зовнішній політиці спонукає до думки, що між цими фігурами, потрясителями Західної та Східної Європи середини XVII ст., мав бути якийсь зв'язок. І все ж треба визнати, що жодне відоме на сьогодні джерело, на підставі якого можна було б зробити такий висновок, не є достовірним, а історики, як бачимо з історіографічного огляду, висловлюють свої твердження, ґрунтуючись або на дуже непевних матеріалах, або на звичайних гіпотезах, що насправді є досить далекими від історичних фактів.

Українські дослідники (І. Борщак, Б. Кентржинський та ін.) у лондонських архівах безуспішно намагалися віднайти якісь сліди листа Кромвелля до Хмельницького. Нічого не згадується про листування протектора з українським гетьманом і в англійських виданнях «Листів та промов Олівера Кромвелля», які впорядковувалися не тільки у 1930—1940-х рр. В. Абботом, на котрого покликався Л. Винар, але і його попередником, Т. Карлайлом, у 1845 р.¹³⁴ Жодних відомостей не знаходимо і в докладних путівниках по британських архівах, де зібрано описи матеріалів до історії країн колишнього СРСР і де джерелам до української тематики відведене чільне місце¹³⁵. На початку 1990-х рр. в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України у межах програми з виявлення україніки в архівах та рукописних збірках світу окрема ділянка запланованої роботи була спеціально присвячена Великобританії¹³⁶. Під час цих архівних пошуків, у джерельних та науково-довідкових виданнях згадок про листи з Англії в Україну у середині XVII ст. поки що не виявлено.

* Тут автором механічно було перенесено навіть друкарську помилку зі статті Л. Винара — має бути С. Шелухин (див.: *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648-1657: Історична студія. — Лондон; Клівленд, 1960. — С. 5).

На додаток до цього можна навести слова самого Кромвеля про те, що він не був пов'язаний з Польщею жодними зв'язками. Про це протектор говорив шведському послові в Лондоні Христофору Бондові у час, коли Карл X здійснював свої великі завоювання у Короні¹³⁷. Хоч дуже опосередковано, але це також може свідчити про те, що Кромвель не мав контактів із Хмельницьким¹³⁸.

Дослідники, які не вагаються щодо автентичності титулу т. зв. незбереженого листа від англійців, відносять його датування переважно до 1649 р., як це зафіксовано у книзі Голінського. Однак, на наш погляд, тут механічно накладаються одна на одну цілком різні події. Голінський вписував цей титул у свою книгу 1649 роком, прив'язуючи його до страти у січні англійського короля Карла I. Історики ж, які приймають це датування, ставлять вказане джерело в контекст дипломатичної активності українського гетьмана після повернення з-під Замостя до Києва у грудні 1648 р. і від'їзду його до Переяслава у січні 1649 р. У цей час, у січні—лютому, крім польських послів, Б. Хмельницький налагодив дипломатичні взаємини з Доном, Кримом, приймав московського і семигородського послів, можливо, також турецького і т. д.¹³⁹ у Переяславі, але джерела, яке засвідчувало б, що у цей час до українського гетьмана приїжджав хтось із вітальним листом з Англії, у т. ч. й від самого Олівера Кромвеля, у розпорядженні сучасної історичної науки немає.

Інші дослідники, котрі не відкидають ймовірності листування когось із керівників революційної Англії з Богданом Хмельницьким, прив'язують цей титул до останніх років Хмельниччини, коли шведський король, який намагався зреалізувати свої завойовницькі плани, міг бути тою ланкою, що поєднала інтереси українського гетьмана та англійського протектора. У той час, після вторгнення Карла X до Польщі у 1655 р., багато європейських країн, серед яких провідну роль відігравали Московська держава, Бранденбург, Голландія, Данія, Австрія, Франція, Англія, Іспанія та ін., узалежнювали свою політику від Швеції, яка шукала підтримки у козаків, та від того, куди шведський король поверне свою зброю після повного завоювання Корони Польської.

До цього часу належать відомості (як з українського, так і з англійського боку), з яких опосередковано видно, що шляхи України й Англії перехрещувалися у віддаленій перспективі. Йдеться передовсім про меморіал Б. Хмельницького своєму послові до Карла X під Варшаву о. Данилові Калугеру від жовтня 1655 р., де гетьман нібито пропонував шведам спільно з англійцями та іншими народами виступити проти Османської імперії. Безумовно, що Хмельницький не мав наміру восени 1655 р. починати війну з Османською імперією, щоби більше, він своїм квітнево-травневим посольством у Порту просив підданства в турецького султана¹⁴⁰. Очевидно, ця інструкція українського гетьмана була укладена з ініціативи самого о. Данила, французьких

греків-емігрантів та венеціанських дипломатів, котрі під впливом весняних перемог середземноморської експедиції англійського флоту на чолі з адміралом Робертом Блейком проти османських кораблів у Тунісі, намагалися одночасними заявами з боку України й Англії переконати Карла X виступити проти Стамбула¹⁴¹. Доречною тут є, зокрема, згадка від серпня 1655 р. про посольство грека з Парижа до Англії з вірчими листами від Єроніма Радзейовського (колишнього посла до Англії від шведської королеви Христини влітку 1653 р.) та о. Данила, який у Лондоні мав багато зустрічей, під час котрих інформував про Хмельницького, козаків, Московську державу і про події у Речі Посполитій¹⁴².

Знаємо також, що у вересні того самого року, у контексті великих і несподіваних успіхів Карла X у Польщі, шведський посол у Лондоні Христофор Бонд повідомляв протектора про союз свого короля з Б. Хмельницьким і козаками: «Я інформував його [Кромвеля] про падіння Кракова, про союз між Хмельницьким та козаками і про їхні добрі взаємини з в. м. [...]»¹⁴³.

Серед акцій, здійснених англійцями — вже згадане дипломатичне завдання, яке у 1656 р. отримав англійський посол до Бранденбурга щодо налагодження взаємин з українським гетьманом за допомогою або посередництвом курфюрста¹⁴⁴. Можливо, це англійське посольство, де обговорювалася роль Пруссії у залученні Війська Запорозького до шведської коаліції, було однією з передумов, які забезпечили безпосередній зв'язок Фрідріха Вільгельма з Богданом Хмельницьким, а пізніше з І. Виговським, що підтримувався упродовж першої половини наступного року у справі формування бранденбурзько-українського союзу¹⁴⁵.

У роки Англійської революції війна козаків проти польського короля справді викликала великий і співчутливий інтерес в англійському суспільстві. У науковому обігу нині трапляються відгуки у британській пресі на події в Україні 1648-1657 рр., а також новини від численних інформаторів, мережу яких у багатьох країнах розбудовував державний секретар Джон Турло. Та говорити про те, що Олівер Кромвель або хто-небудь з керівництва революційної Англії особисто листувався з Богданом Хмельницьким, підстав наразі немає, принаймні за сучасним станом вивчення джерельних матеріалів.

Сьогодні можемо тільки ствердити, що легенда про взаємини англійського протектора й українського гетьмана виникла у середині XVII ст. У ширшому контексті на це потрібно дивитися, як на інтерпретацію тогочасних сатириків, письменників, авторів політичних трактатів або інших творів, до яких сміливо можна віднести й апокриф т. зв. титулу, даного англійцями Б. Хмельницькому. До цих переважно польських іронічних звісток додаймо свідчення італійських, французьких, англійських та інших істориків і хроністів XVII ст., які описували гучні війни, що точилися у Східній Європі, і для яких порівняння Хмельницького з такою визначною фігурою західноєвропейського

світу, до котрого вони належали, як Кромвель, було цілком природним і доречним. Історики ж кінця ХІХ — початку ХХІ ст., здебільшого українські (а під їхнім впливом — і російські, деякі польські, англійські, американські, французькі та інші), які порушували цю проблематику, надаючи цьому титулові, начебто неодмінно від Кромвеля, реального історичного змісту, свідомо чи несвідомо переслідували єдину мету: згадка про високу оцінку, дану козацькому гетьманові колоритним та екзотичним для української історії Олівером Кромвелем, підносила наукові інтерпретації щодо міжнародного визнання Хмельниччини тогочасним світом.

Таким чином, доки не будуть віднайдені достовірні джерела, дуже важко погоджуватися з висновками, що «*Tituł od Angielczykow Chmielnickiemu danu*», занотований у рукописі Голінського, є автентичним джерелом. Через це будь-які твердження істориків, які й надалі ґрунтуватимуться на цих кількох рядках старого польського апокрифа, тільки живитимуть кількавіковий історичний міф.

Примітки

¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі — ЛНБ), ф. 5: Оссолінські, од. зб. 189/II, арк. 235, 240.

² *Лазаревский А.* Хмельницкий в представлении Кромвеля // *Киевская старина.* — 1882. — Т. 1. — С. 212. О. Лазаревський друкував це джерело за списком Оссол. № 113 (арк. 831) з Бібліотеки Оссолінських у Львові (на той час історик не знав, що це є копією рукопису Голінського, писаний не його рукою).

³ Теперішню публікацію здійснюємо за джерелом Голінського — списком Йонковського з Варшави, див.: ЛНБ, од. зб. 189/II, арк. 235. Далі приписка Голінського: «*Z Warszawy mi przysłono od i.m.p. Ionkowskiego ten diarius*».

^a Рукопис Оссол. № 189, арк. 240 — «*Chmielniczky*».

^b Рукопис Оссол. № 113, арк. 831 і № 189, арк. 240 — «*gratia*».

^{c-c} Рукопис Оссол. № 113, арк. 831 — ця фраза відсутня.

^d Рукопис Оссол. № 189, арк. 240 — «*grecorum*».

^e Рукопис Оссол. № 189, арк. 240 — «*cozacoorum*».

^f Рукопис Оссол. № 113, арк. 831 — «*Zaporouiens[ium]*».

^g Рукопис Оссол. № 189, арк. 240 — «*Polon[iae]*».

^h Рукопис Оссол. № 113, арк. 831 — «*fortalitorum*».

ⁱ У власноручному записі Голінського (Оссол. № 189, арк. 240) «*et iudaeorum*» дописано в останньому рядку аркуша й згодом зрізано палітурником під час опрацювання цієї книги, здійсненого ще за життя самого упорядника рукопису.

⁴ Наскільки сильно ідеї протестантизму впливали на внутрішню і зовнішню політику Кромвеля, див.: *Bowman J.* Protestant Interest in Cromwellian Foreign Policy. — Heidelberg, 1900. — P. 25, passim; *Roberts M.* Cromwell and the Baltic // *Roberts M.* Essays in Swedish History. — London, 1967. — P. 141, passim.

⁵ *Pamiętniki za panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza* / Wyd. K. Wójcicki. — Warszawa, 1846. — Т. II. — S. 235.

⁶ [*Jabłonowski Jan Stanisław.*] *Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego, wojewody ruskiego* / Wyd. August Bielowski. — Lwów, 1862. — S. 36-37, 81. Виділення курсивом у документі.

⁷ Про нього див.: *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — Київ, 1992. — С. 209; *Його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — Київ, 1998. — С. 261.

⁸ *Мицик Ю.* Матеріали до історії українського козацтва в архівосховищах Німеччини і Польщі // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: У 3 вип.* — Київ, 1993. — Вип. II. — С. 109.

⁹ *Borschak E.* Early Relations between England and Ukraine // *The Slavonic (and East European) Review.* — 1931-1932. — Vol. 10. — P. 138-160; *Винар Л.* Англієць про Україну в XVII сторіччі // *Україна.* — Париж, 1953. — Ч. 10. — С. 824-826; *Його ж.* Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648-1657: Історична студія. — Лондон; Клівленд, 1960. — С. 21 (передрук див.: *Винар Л.* Козацька Україна: Вибрані праці / Ред. В. Степанков. — Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. — С. 331-352).

¹⁰ *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / Пер. з франц. Ю.І. Назаренка; підгот. до друку А.З. Барабой, О.А. Бевзо. — Київ, 1960. — С. 31; 2-ге вид. — Київ, 1993. — С. 21.

¹¹ *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 21.

¹² *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины: (Вторая половина XVI — середина XVII в.). — Днепропетровск, 1981. — Ч. I: Немецкие и австрийские источники. — С. 52.

¹³ *Лазаревский А.* Хмельницкий в представлении Кромвеля. — С. 212. Трактуння цих думок історика див. у дослідників його творчості, наприклад: *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. — Київ, 1961. — С. 101.

¹⁴ *Лазаревский А.* Хмельницкий в представлении Кромвеля. — С. 212.

¹⁵ *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Харків, 1882. — С. 91.

¹⁶ *Антонович В.* «О Богдане Хмельницком», соч. И. П. [sic!] Буцинского. Харьков, в тип. Зильберга. 1882 г. 8°. 240 // *Киевская старина.* — 1882. — Т. 5. — С. 422.

¹⁷ Далі автор услід за О. Лазаревським наводить текст латинської цитати, див.: *Франко І.* [Рец. на:] Хуторна поезія П.А. Куліша // *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. — Київ, 1980. — Т. 26. — С. 168 (передрук за публ. з журналу: *Світ.* — 1882. — № 15. — С. 267-273).

¹⁸ *Франко І.* Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах // *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. — Київ, 1981. — Т. 44. — С. 223. Оцінку поглядів І. Франка щодо проблеми автентичності незбереженого листа англійців до Хмельницького, проте лише на підставі цієї статті, див. у дослідженні: *Товстуха Я.* Іван Франко про Визвольну війну українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. / Ред. кол. Лазаренко Є. К. (відп. ред.) та ін. — Львів, 1954. — С. 281-282.

¹⁹ *Kubala L.* Wojna Moskiewska r. 1654-1655 [Szkice historyczne, ser. III]. — Lwów, 1913. — S. 7-8.

²⁰ *Сисин Ф.* Мінливий образ гетьмана // *Критика.* — Київ, 1998. — Грудень. — Ч. 12. — С. 3 (переклад українською статті з англійської: *Sysyn F.* The Changing Image of Hetman // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* — 1998. — Bd. 46. — H. 4. — S. 531-545). Про оцінку Л. Кубалею цієї проблематики та про його впливи на дослідження див.: *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — Київ, 1991. — С. 124 (коментар М. Кордуби); *Терлецький О.* Історія української держави. — Львів, 1924. — Т. II: Козацька доба. — С. 141-142; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 279-280; *Андрусак М.* Історія козащини: (Курс викладів) / На правах рукопису. — Мюнхен, 1946. — С. 63; *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. — P. 119-120; *Velychenko S.* National History as a Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish,

Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — [Edmonton.] 1992. — P. 59; *Наливайко Д.С.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — С. 261-262; та ін.

²¹ *Липинський В.* Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — С. 15. Про це місце у праці Л. Кубалі див. також в іншій монографії: *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991. — С. 137.

²² *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659... — С. 44.

²³ Йдеться про період, коли шведи вели переговори з Б. Хмельницьким, як Військо Запорозьке стояло під Кам'янцем-Подільським у серпні 1655 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1996. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1107).

²⁴ «[...] навіть з далекої Англії надіслав Кромвель лист, повний чемностей і компліментів» (*Крип'якевич І.* Посли на дворі Хмельницького // Діло. — 1910. — 30 квітня. — Ч. 95; *Його ж.* Почини української дипломатії: (До історії Української держави) // Діло. — 1918. — 19 січня. — Ч. 13).

²⁵ Цит. за пізнішим виданням, доповненим у 1960-х рр. розділами інших авторів: *Крип'якевич І., Терлецький М., Ісаїв П., Дольницький М.* Історія України. — Львів, 1991. — С. 90. Пор. з іншими підручниками І. Крип'якевича для гімназій, виданими наприкінці 1910-х рр.: *Крип'якевич І.* Коротка історія України для початкових шкіл та I^{ої} кляси гімназій. — Київ; Львів; Відень, 1918. — С. 50-60 (репринтне перевид.: Дніпропетровськ, 1991. — 88 с.); *Його ж.* Огляд історії України: [Посібник] / Вступ. сл. Ю.М. Алексєєва. — Київ, 1995. — С. 69-82 (репринт з вид.: *Крип'якевич І.* Огляд історії України. Repetitorium для вищих кляс середніх шкіл та вчительських курсів. — Київ; Львів; Відень, 1919. — 90 с.).

²⁶ «Кромвель переписувався з Хмельницьким як з рівним і титулував його володарем козацької країни» (Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року / Зі вступом І. Крип'якевича; зладив М. Голубець. — Львів, 1935. — С. 472 (факсим. перевид. з доповненнями Д. Дорошенка і Я. Пастернака: Львів; Вінніпег, 1948. — С. 472).

²⁷ Див.: *Dorošenko D.* Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jhs. // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — 1927. — Bd. I. — S. 3 (цит. за І. Борщак: *Borschak É.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. — [Paris,] 1935. — P. 31 (note 5): «Der Brief Cromwells an Bohdan Khmel'nizkij ist bekannt, in welchem der allmächtige Diktator den Kozakenhetman des Verbündeten in Kampfe gegen die Papisten gegrusst [...]»; *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи / Пер. з франц. за ред. З. Борисюк. — Київ, 2000. — С. 65 (прим. 245)).

²⁸ *Doroshenko D.* History of the Ukraine / Transl. by H. Keller; ed. by G.W. Simpson. — Edmonton, 1939. — P. 242.

²⁹ *Doroshenko D.* A Short Outline of Ukrainian History // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4186: Дмитро Дорошенко, оп. 2, спр. 10, арк. 89 («He (Хмельницький. — Я. Ф.) entered into relations with many countries, received ambassadors and envoys from the Emperor of Austria, the King of Sweden, the Elector of Brandenburg, the Sultan and the Republic of Venice, and corresponded with Oliver Cromwell, whose very friendly letter to the Cossack hetman has been preserved»).

³⁰ Див.: *Borschak E.* Early Relations between England and Ukraine. — P. 138-160; *Ejusd.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. — P. 31-32.

³¹ *Borschak E.* Early Relations between England and Ukraine. — P. 144.

³² *Borschak É.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. — P. 31-32 (український переклад монографії див.: *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи. — С. 65).

³³ Про архівні пошуки І. Борщака в Англії див.: *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 8; *Наливайко Д.С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. // *Український історичний журнал* (далі — УІЖ). — 1969. — № 10. — С. 143; *Його ж.* Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — Київ, 1992. — С. 209; *Його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — С. 259; *Сергійчук В.І.* Дослідження І. Борщака з історії українського козацтва в зарубіжних архівах // *Матеріали Першої Республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці»: 18-20 січня 1990 р., Запоріжжя: До 500-ліття запорозького козацтва.* — Дніпропетровськ, 1990. — С. 71.

³⁴ Анонімну анотацію цієї статті див.: *Англія й Україна в минулому* // *Діло.* — 1931. — Ч. 175. — 7 серпня. Оглядова рецензія: *Андрусак М.* Англія й Україна в XVII-XIX ст. // *Новий час.* — Львів, 1932. — Ч. 116-117.

³⁵ *Безушко В.* Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова // *Літопис Червоної Калини.* — Львів, 1931. — Ч. II. — С. 8-9; Ч. III. — С. 18-20. Майже всі ці витяги В. Безушка передруковано пізніше: *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 17-20.

³⁶ *Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — С. 59.

³⁷ Там само. У М. Драгоманова про це див.: *Драгоманов М.* Пропавший час. Українці під Московським царством (1654-1876) // *Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження).* — Київ, 2003. — С. 232-233.

³⁸ Див., зокрема: *Brégy P., Obolensky S.* L'Ukraine terre russe. — Paris, 1939. — P. 81 (англійський переклад цієї праці: *Brégy P., Obolensky S.* The Ukraine, a Russian Land. — London, 1940); *Vowles Hugh Pembroke.* Ukraine and Its People. — London, 1939. — 224 p. (характеристику цієї праці і згадки автором про Кромвеля і Хмельницького див.: *Мирошниченко В.В.* Історія запорозького козацтва в англійських джерелах // *Матеріали Першої Республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці»...* — С. 171).

³⁹ *Vernadsky G.* Bohdan Hetman of Ukraine. — New Haven; London, 1941. — P. 110, 118. Аналіз поглядів, викладених у цій книзі, у т. ч. й про порівняння українського гетьмана з Кромвелем, див., зокрема: *Мирошниченко В.В.* Історія запорозького козацтва в англійських джерелах. — С. 172-173; *Сисин Ф.* Переяславська рада в англійській історіографії // *Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження).* — С. 683-685.

⁴⁰ *Vernadsky G.* Bohdan Hetman of Ukraine. — P. 118.

⁴¹ *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 6.

⁴² Див. відгук, підписаний криптонімом «В. Н. S.»: *The English Historical Review.* — Oxford, 1943. — Vol. 58. — № 229 (January). — P. 119.

⁴³ *Осипов К.* Богдан Хмельницький. — Москва, 1939. — С. 212.

⁴⁴ *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654 рр.). — Київ, 1940. — С. 249, 250. (= Нариси з історії України. — Вип. 4). Від 1946 р. М.Н. Петровський готував друге видання своєї монографії, де, ймовірно, також мав дати оцінку цій проблемі, див.: *Інститут історії України НАН України.* Науковий архів, оп. 1, спр. 297, арк. 223, 226; спр. 89, арк. 8, 9.

⁴⁵ *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі... — С. 249 (прим. 2).

⁴⁶ [*Jabłonowski Jan Stanisław.*] Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego, wojewody ruskiego. — S. 81.

⁴⁷ *Ibid.* — S. 49. Тут же наведено епітафію Паткулю (с. 99-102).

- ⁴⁸ Осипов К. Богдан Хмельницький. — [Москва,] 1948. — С. 215-216.
- ⁴⁹ Ярошенко А. Богдан Хмельницький і його роль в історії України. — Київ, 1950. — С. 32.
- ⁵⁰ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 398-399.
- ⁵¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — 2-ге вид. — Львів, 1990. — С. 158. Пор.: с. 334-380, 399-410 (1-ше вид.) і с. 224-253, 253-261 (2-ге вид.); с. 381-398 (1-ше вид.) і с. 148-158 (2-ге вид.). Слід, напевно, думати, що це сталося внаслідок якогось прикрого непорозуміння у видавництві, оскільки, як згадував І. Бутич, науковим редакторам і упорядникам тексту не показували верстку перед друком монографії й у видання подали інші машинописи, ніж ті, що редагувалися. Це призвело до неточностей під час відтворення у 1990 р. авторського тексту (про це див.: Бутич І. Мої зустрічі з Архівом Івана Петровича Крип'якевича // Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис / Упор. Я. Федорук; наук. ред. І. Бутича, Я. Дашкевича, О. Купчинського. — Київ; Львів, 2005. — С. V).
- ⁵² Кулинич І.М. 1648 р.: Богдан Хмельницький і Олівер Кромвель // Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб. / Ред. кол. С.В. Віднянський (відп. ред.) та ін. — Київ, 1998. — С. 253.
- ⁵³ Далі йде цитата з цього листа: Архів Івана Крип'якевича. — Папки № 251, 256 (див.: Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. — С. 128, 133).
- ⁵⁴ Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 50; Porszniew B.F. Przyczynek do charakterystyki sytuacji międzynarodowej podczas wojny wyzwolenczej narodu ukraińskiego w latach 1648-1654 // Zagadnienia Nauki Historycznej. Przekłady. — 1954. — Z. 1. — S. 14.
- ⁵⁵ Архів Івана Крип'якевича. — Папка № 253 (див.: Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. — С. 130).
- ⁵⁶ Там само. — Папка № 256 (див.: Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. — С. 133).
- ⁵⁷ Там само. — Папка № 253 (див.: Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. — С. 131).
- ⁵⁸ Там само. — Папка № 256 (див.: Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. — С. 133). Див. також лист З. Рогінського до І. Крип'якевича від 25 листопада 1962 р. з Рязані, де він пише, що збирається приїхати до Львова, щоб попрацювати над літературою до цього питання: «Меня по прежнему очень интересует вопрос об отношениях Кромвелевской Англии с Украиной при Богдане Хмельницком. [...] Теперь я пришел к мысли, что поскольку этот вопрос мне нужно как-то уточнить, ибо в главе Кромвель и Россия, над которой я сейчас работаю, он занимает небольшое, но серьезное место, надо мне съездить, м[ожет] б[ыть] в январе во Львов, побеседовать с Вами, поработать в библиотеке Академии наук УССР и, основательно проконсультировавшись, поставить на этом вопросе точку» (Там само).
- ⁵⁹ Рогинский З.И. Из истории англо-русских отношений в период протектората Кромвеля // Новая и новейшая история. — 1958. — № 5. — С. 71-78; Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и европейская внешняя политика в середине XVII в. — Москва, 1970. — 338 с. Див. також інші праці З. Рогінського з історії російсько-англійських взаємин, видані у цей самий час: Рогинский З.И. Поездка Г.С. Дохтурова в Англию в 1645-1646 гг. — Ярославль, 1959. — 71 с.; Его же. Лондон 1645-1646 годов: Новые источники о поездке гонца Герасима Семеновича Дохтурова в Англию. — Ярославль, 1960. — 24 с.
- ⁶⁰ Рогинский З.И. Из истории англо-русских отношений в период протектората Кромвеля. — С. 77.
- ⁶¹ Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и европейская внешняя политика в середине XVII в. — Москва, 1970. — С. 259, 263.

- ⁶² *Ларіон, митрополит*. Українська Церква за Богдана Хмельницького 1647-1657. — Вінніпег, 1955. — С. 176.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк, 1957. — С. 74-75, 86.
- ⁶⁵ Див., наприклад, лист О. Оглоблина до Л. Винара від 12 серпня 1956 р.: З архіву Українського історичного товариства. — С. 695 (передр. з вид.: Український історик. — 1995. — Ч. 1-4. — С. 224-225).
- ⁶⁶ Цитату з цього листа див.: *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 5.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Мюнхен, 1976. — Т. II: (Від половини XVII сторіччя до 1923 року). — С. 233.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ З архіву Українського історичного товариства / Упор. Л. Сакада // На службі Клію: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. — С. 691 (передр. з вид.: Український історик. — 1963. — Ч. 2-3. — С. 11-13).
- ⁷¹ З архіву Українського історичного товариства. — С. 691, 693, 694. Цитату з цього листа див.: *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 5 (прим. 12).
- ⁷² Про інші рукописи Голінського та джерела, якими він користувався, див.: *Федорук Я.* Рукопис Мартина Голінського — археографічна пам'ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ; Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9. — С. 37-87.
- ⁷³ Згадку про це див.: *Винар Л.* Молдавська концепція Богдана Хмельницького в роках 1648-1653 // *Винар Л.* Козацька Україна: Вибрані праці. — С. 326 (прим. 70).
- ⁷⁴ *Vynar L.* The Question of the Anglo-Ukrainian Relations in Middle of Seventeenth Century // *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U. S.* — 1958. — Vol. VI. — N 3/4. — P. 1411-1418 (передрук праці див.: *Винар Л.* Козацька Україна: Вибрані праці. — С. 372-377). Ця стаття була скороченою версією, її повний варіант див.: *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648-1657) // *Визвольний шлях.* — Лондон, 1959. — Ч. 10. — С. 1121-1128; Ч. 11. — С. 1227-1238 (окреме видання брошури, здійснене у 1960 р. Історичною комісією «Зарева»: *Його ж.* Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648-1657. — 22 с.; передрук: *Його ж.* Козацька Україна: Вибрані праці. — С. 331-352). Ще один повніший англійський варіант статті див.: *Vynar L.* The Question of the Anglo-Ukrainian Relations During the Rule of Bohdan Khmelnytsky (1648-1657) // *The Ukrainian Review.* — 1963. — Vol. X. — N 1. — P. 28-52.
- ⁷⁵ *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 6.
- ⁷⁶ Там само. — С. 7.
- ⁷⁷ Там само. — С. 8.
- ⁷⁸ *Abbott W.C.* Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Cambridge, 1937-1949. — Vol. I-IV.
- ⁷⁹ *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 8.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ *Abbott W.C.* Writings and Speeches...
- ⁸² *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною... — С. 8.
- ⁸³ *Федорук Я.* Рукопис Мартина Голінського — археографічна пам'ятка середини XVII століття. — С. 61-70.
- ⁸⁴ *Przedziecki Renaud.* Diplomatic Ventures and Adventures: Some Experiences of British Envoys at the Court of Poland. — London, 1953. — P. 97-98. Стаття іншого польського історика на цю ж тему, видана у той самий час англійською мовою, проб-

лематики листування Хмельницького з Кромвелем не заторкувала, див.: *Jasnowski Jozef. England & Poland in the XVIth & XVIIth Centuries: (Political Relations) // Polish Science and Learning. — 1948. — N 7. — P. 1-54.*

⁸⁵ *Hardacre P.H. Writings on Oliver Cromwell since 1929 // The Journal of Modern History. — Chicago, 1961. — Vol. 33. — № 1 (March). — P. 10 (note 56).*

⁸⁶ *Голобуцький В.А. Запорожское казачество. — Київ, 1957. — С. 282.*

⁸⁷ *Голобуцький В.А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. — Киев, 1962. — С. 174-175.*

⁸⁸ *Я. І. [Ісаєвич Я.Д.] Ян Амос Коменський і Україна // Український історичний журнал. — 1967. — № 3. — С. 129-131. Спогади Я. Ісаєвича про те, як І. Крип'якевич дав авторові поштовх до написання цієї статті, див.: *Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра Богдана й Романа // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 661.**

⁸⁹ *Я. І. [Ісаєвич Я.Д.] Ян Амос Коменський і Україна. — С. 129-131.*

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Див. також праці інших істориків на цю тему, написані в 1930—1950-х рр.: *Феденко П. Політичні пляни Я.А. Коменського та Україна // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Наук. зб. — Прага, 1932. — Вип. II. — С. 388-404; Дяденков М.Ф. Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст. // Радянська школа. — 1946. — № 3. — С. 30-34; Алеміян-Попівський Є. Ян Амос Коменський і Україна // Визвольний шлях. — 1959. — Кн. 8/68 (142). — Серпень. — С. 931-936.*

⁹² Див.: *Наливайко Д.С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. // УІЖ. — 1969. — № 8-12; 1970. — № 1.*

⁹³ *Наливайко Д.С. Запорожці в Західній Європі // Визвольний шлях. — 1969. — № 2. — С. 210-217.*

⁹⁴ Варто підкреслити, що оригіналом цього рукопису, який на той час вважався втраченим і віднайшовся у Львові 1978 р., коли його було привезено з Москви, історик не міг користуватися у 1950—1960-х рр. Тут спостерігається явний вплив І. Крип'якевича, який, щоправда, після війни також не мав у руках цього оригіналу (хоч думав, що той у Вроцлаві), а користувався фотокопією, зробленою для Інституту історії АН УРСР урядом Польщі у 1949 р.

⁹⁵ *Наливайко Д.С. Західноєвропейські історико-літературні джерела... // УІЖ. — 1969. — № 10. — С. 143.*

⁹⁶ *Jones J.R. Britain and Europe in the Seventeenth Century. — London, [1966]. — P. 26.*

⁹⁷ *Сергієнко Г.Я. Історична роль Богдана Хмельницького в підготовці повстання, керівництві визвольною війною українського народу і здійсненні возз'єднання України з Росією // Феодалізм: Економіка, класова боротьба, культура. — Київ, 1986. — С. 94, 96.*

⁹⁸ Див., наприклад: *Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. — Warszawa, 1976. — S. 272.*

⁹⁹ Див., зокрема: *Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1960. — S. 258; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1988. — S. 246 (Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Пер. з польськ. І. Сварника. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 311).*

¹⁰⁰ *Голобуцький В.О. Запорізьке козацтво. — [2-ге вид.] — Київ, 1993. — С. 381.*

¹⁰¹ Див., наприклад: *Калашиников В.М. Англійські джерела з історії України XVI-XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. — Київ, 1988. — С. 69-70; Цибульський В.І. Передумови Визвольної війни українського народу середини XVII ст. в*

англомовній історіографії (1945-1990 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — Київ; Черкаси, 1994. — С. 106-110.

¹⁰² Див., зокрема: *Хинчевська-Геннелъ Т.* Козаччина очима мандрівників-чужинців XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: У 3 вип. — Київ, 1993. — Вип. I. — С. 61; *Сергієнко Г.* Козацтво у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. // Там само. — С. 100; *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: Деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. — Київ, 1995. — С. 35; *Наливайко Д.* Богдан Хмельницький у світлі західноєвропейських джерел XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 400-річчю від дня народж. Великого Гетьмана: 24-25 жовтня 1995 р. — Київ, 1996. — С. 141-142.

¹⁰³ *Мірошниченко В.В.* Історія запорозького козацтва в англомовних джерелах. — С. 171-173.

¹⁰⁴ *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі... — 2-ге вид. — 224 с.

¹⁰⁵ *Степанков В.С.* Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 7.

¹⁰⁶ Пор., наприклад, відповідні сторінки у першому і другому виданнях: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — Київ, 1993. — С. 150, 314; 2-ге вид., доповн., переробл. — Київ, 1995. — С. 184, 386.

¹⁰⁷ *Степанков В.С.* Українська революція і європейський революційний рух XVI-XVII ст.: спільне і відмінне: (До проблеми типології) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1 (3). — С. 46; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція. Створення козацької держави // Історія України: Навч. посібник. — Київ, 1997. — С. 113.

¹⁰⁸ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — 2-ге вид., доповн., переробл. — С. 386. У першому виданні цього фрагмента немає (пор. с. 314).

¹⁰⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — [1-ше вид.] — С. 6; 2-ге вид., доповн., переробл. — С. 6.

¹¹⁰ Творець Української держави: [Передмова] // *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — Київ, 1994. — С. 5.

¹¹¹ Див., наприклад: [*Смолій В.*] Великий гетьман (Богдан [Зіновій] Михайлович Хмельницький) // *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах. — Київ, 1994. — С. 222: «Листа до Б. Хмельницького надіслав керівник англійської буржуазної революції Олівер Кромвель» (далі йде цитата титулу в перекладі українською з праці І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький»).

¹¹² *Смолій В., Степанков В.* Гетьман Богдан Хмельницький та його доба: (Англійська й Українська революції — дві найвизначніші європейські події середини XVII століття) // Молода Галичина. — 1995. — 28 вересня. — № 111.

¹¹³ *Степанков В.С.* Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу. — С. 7-8.

¹¹⁴ *Степанков В.С.* [Рецензія] // УІЖ. — 1997. — № 6. — С. 137.

¹¹⁵ *Степанков В.* Проблеми козацтва та його боротьби за незалежність України у творчості Любомира Винара // *Винар Л.* Козацька Україна... — С. 47: «Вивчення праці француза П. Шевальє, присвяченої показу війни українців з Польщею, дало [Л. Винарові] підстави зробити слушне зауваження» і т. д.

¹¹⁶ Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648-1657) // Нариси з історії дипломатії України. — Київ, 2001. — С. 152; їх же розділ про дипломатію у роки Хмельниччини у виданні: Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — Київ, 2006. — С. 371.

¹¹⁷ Наливайко Д. Козацька християнська республіка... — С. 208-209; Його ж. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — С. 259-260.

¹¹⁸ Цибульський В.І. Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945-1990 рр.) // УІЖ. — 1995. — № 4. — С. 83-84.

¹¹⁹ Цибульський В. До проблеми українсько-англійських зв'язків у період Визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. // Берестецька битва в історії України: Матеріали тез VII-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції 14-15 червня у м. Рівному — с. Пляшевій на меморіалі «Поле Берестецької битви» з нагоди 345-ої річниці Берестецької битви 1651 року. — Рівне; Пляшева, 1996. — С. 63-64.

¹²⁰ Пришляк В. Великий гетьман і Волинь: До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького // Волинь. — 1995. — 23 грудня. — № 145.

¹²¹ Сварник І. Великомуудрий гетьман. Сторінки біографії: До 400-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького // Універсум. — Львів, 1995. — Січень—лютий. — С. 15.

¹²² Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. — Львів, 1996. — Ч. I. — С. 190. Див. також виступ у дискусії на «круглому столі» з проблеми термінології та хронології історії України XVII ст.: Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. — СПб., 2004. — С. 221.

¹²³ Див.: Портнов А. Дипломатія гетьмана // Українське слово. — 1997. — 13 лютого; Степанков В.С. [Рецензія]; Milewski D. [Recenzja] // Przegląd Historyczny. — 2003. — Т. XCIV. — З. 4. — S. 487.

¹²⁴ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — Київ, 1997. — С. 179-180.

¹²⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., перероб. і розшир. — Київ, 2002. — С. 318.

¹²⁶ Кулинич І.М. 1648 р.: Богдан Хмельницький і Олівер Кромвель. — С. 251-260.

¹²⁷ Там само. — С. 254.

¹²⁸ Там само. — С. 256. Див. також іншу статтю цього автора, близьку до цієї тематики, однак без згадок про Кромвелю: Кулинич І.М. Релігійні мотиви у визвольній боротьбі українського народу напередодні та в роки національно-визвольної війни XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — С. 101-104.

¹²⁹ Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. — С. 65.

¹³⁰ Див., наприклад: Хорошкевич А.Л. Боплан и его описание Украины // Боплан, Гийом Левассер де. Описание Украины / Перев. с франц. З.П. Борисюк; ред. перев. А.Л. Хорошкевич, Е.Н. Ющенко. — Москва, 2004. — С. 78.

¹³¹ Пролеєв С. Богдан і Олівер: особистість як дзеркало долі народу // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. — Київ, 2005. — С. 451-459.

¹³² Там само. — С. 458.

¹³³ Чабаненко В.А. Кромвель Олівер (1599-1658) // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Ред. кол. Ф.Г. Турченко, С.Р. Лях, І.Б. Гирич та ін. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Київ, 2006. — С. 321.

¹³⁴ Пізніше, на початку XX ст., було перевидано у зібранні творів Т. Карлайла, див.: Carlyle Th. The Works in Thirty Volumes. — London, [s. a.] — Vol. 6-9: Cromwell's Letters and Speeches.

¹³⁵ Hartley J.M. Guide to Documents and Manuscripts in the United Kingdom Relating to Russia and the Soviet Union. — London; New York, 1986. — 526 p.

¹³⁶ Архівна україніка у Великобританії: Попередній анований перелік матеріалів / Укл. Дж.М. Хартлі. — Київ; Лондон, 1993. — 94 с.

¹³⁷ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655-1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by M. Roberts. — London, 1988. — Doc. VII. — P. 134 (депеша від 23 серпня 1655 р.): Кромвель «[...] added that for his part he could only say that he was not connected with Poland by any ties whatever, but Y[our] M[aiesty] was his faithful ally [...]».

¹³⁸ Про дипломатичні взаємини Кромвелля з Яном Казимиром, який симпатизував роялістам і синові страченого короля Карла I, див.: *Jasnowski J. England & Poland in the XVIth & XVIIth Centuries: (Political Relations)*. — P. 50-54 (Chapter IV: England and Poland during the Cromwellian Revolution).

¹³⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Москва, 1954. — Т. II: 1648-1651 годы. — Док. 47, 60. — С. 106, 160; Краткое описание Малороссии // *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического»* / Изд. О. Левицкий. — Киев, 1878. — С. 224.

¹⁴⁰ *Rupka J. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnicým* // *Časopis Národního Musea*. — 1931. — Т. 105. — S. 224-231 (відповідь Мегмеда IV в перекладі чеською з османської).

¹⁴¹ Детальніше про це див.: *Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році* // *Український археографічний щорічник. Нова серія*. — Київ; Нью-Йорк, 2002. — Вип. 7. — С. 232-242.

¹⁴² Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655-1656... — London, 1988. — Doc. VII. — P. 143 (депеша Бонда Карлові X з Лондона від 23 серпня 1655 р.). Про посольство Радзейовського і про його прийом Кромвелем, звідки останній, звичайно, почерпнув багато інформації про війну Б. Хмельницького, див.: *Jasnowski J. England & Poland...* — P. 52; *Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji*. — Warszawa, 1988. — S. 353-354.

¹⁴³ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655-1656... — Doc. XXIII. — P. 204 (депеша Бонда Карлові X з Лондона від 23 вересня 1655 р.).

¹⁴⁴ *Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.* — С. 260.

¹⁴⁵ Див. лист Б. Хмельницького до курфюрста від 21 червня (1 липня) 1657 р., який був відповіддю на послання Фрідріха Вільгельма: *Документи Богдана Хмельницького* / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — Київ, 1961. — Док. 457; *Оляччин Д. Из матеріялів до українсько-німецьких політичних зносин друг. полов. XVII. в.* // *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. — Berlin; Leipzig, 1927. — S. 120-121.

Summary

This article analyses the record of the known title, given to Bohdan Khmelnytsky by Englishmen. This title is found in the Polish Noble Collections of the XVII c. Beginning from the publication of the document by O. Lazarevsky in 1882 there is a statement in science, that this title is the beginning of the lost letter from Oliver Cromwell to Ukrainian Hetman. The author studied how this point of view developed in reseaches of the XIX-XXI c. in Ukraine, Russia, Poland and how it influenced the historical works in English, German and French. In conclusion the author confirms the statement, that this title is not the beginning of the authentic letter from Cromwell or some other figures of English Revolution to B. Khmelnytsky, but it is a Polish apocryphon. This apocryphon caused the myth from the XVII c. and is quite widespread up till now about correspondance between English Protector and Ukrainian Hetman.